

Pregled srpske izdavačke djelatnosti u Hrvatskoj (1883.-1903.)

Prilog daje iscrpnu informaciju o srpskoj izdavačkoj djelatnosti u Hrvatskoj u razdoblju Khuenovog režima.

*Izdavačka djelatnost Srpske samostalne stranke**

Posebno smo izdvojili izdavačku djelatnost Srpske samostalne stranke. Ona je najplodnija i na neki način najglasniji predstavnik izdavačke djelatnosti svih Srba. Ovom informacijom želimo potaknuti i olakšati rad zainteresiranima za povijest Samostalne stranke, čiji su nazori i politička djelatnost, na mnogo načina presudni u stvaranju tradicija koje su imale velike posljedice na kasnije generacije.

Srpski zabavnik

Ideju da se pokrene list u Zagrebu, ostvario je najprije Dušan Rogić. Listu koji je pokrenuo, dao je ime *Srpski zabavnik*. Prvi broj izašao je 5. siječnja 1884., tiskan je u tiskari Karla Albrechta. Uredništvo lista bilo je smješteno u Županijskoj ulici br 4. List je izlazio na 8 stranica formata A4, 5., 15. i 25. u mjesecu uz godišnju pretplatu 4 for, a za inozemstvo 5 for. Objavljivao je pripovijetke, novele, pjesme, drame, od kojih se svojim pristranim i naivnim pogledom na hrvatsko-srpski sukob osobito ističe tragedija “Zlatica”, o kojoj ćemo kasnije nešto opširnije govoriti.

List obiluje pjesmama početnika, čiji su talenti, sudeći prema imenima, dosegli svoj vrhunac pojavkom u *Srpskom zabavniku*. Đurađ Branković, Dragomir Brzak, Božidar Vrščanin, Nikola Šumonja, Ljubomir Lotić, Olga Peleševa, Milutin Trbić, Jovan Đokić, Maca Prica Knežević, Dušan Rogić, Jelena Delić, Jovan Stovanović. *Srpski zabavnik* je posebno bio zadovoljan što je kao suradnika mogao privući Nikolu Begovića, koji je neumorno objavljivao narodne pjesme iz svojih zbirki, ili pak članke “Svatovi na Veljunu, slike i prilike iz narodnog života u gornjoj Krajini”, te “Pogled na srpske narodne umotvore”, koje je skupljao po Lici i Banovini. Pokušaj književne kritike “Slovenci i njihova književnost” Nikole Šumonje, vrhunac je intelektualnih dometa u ovom listu, koji

* U ovom prilogu nisu predstavljena važna glasila Srpske samostalne stranke: Srbobran, Srpski glas i Vrač Pogadač. Ovim novinama već su posvećeni određeni radovi: V. Krestić, Srpski glas, u: Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791-1914, Novi Sad 1980, 238-244; B. Pribić, Prvi politički list Srba u Hrvatskoj, Zbornik CDISB,20, Slavonski Brod 1983, 3-11; M. Artuković, Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902), Zagreb 1991; isti, Vrač Pogadač, Povijesni prilozi, 10, Zagreb 1991, 159-192; isti, Srpski glas, Povijesni prilozi, 15, Zagreb 1996, 137-150.

je pokušao privući čitateljstvo malim pripovijetkama iz narodnog života. Od prevodilačkih napora uočili smo samo jedno djelo njemačkog književnika, kazališnog kritičara i teoretičara umjetnosti Gottholda Ephraima Lessinga, "Filotas", koja je praktična demonstracija njegovih koncepcija o naravi tragedije.

Najviše se svojim priložima isticao sam urednik, što svakako nije prevelika preporuka i čast za list, kojem je stajao na čelu i kojega je, sudeći po stalnim gotovo preklinjanjima za pretplatom, teško održavao. On je ipak vjerovao da "još živi duh naših dedova" i da "još uvek nisu popucale strune na srpskim guslama u vreme iskušenja i mučeničkog stradanja."¹

U svibnju 1885. Rogić je pokrenuo humoristično-satirični list *Strela*, koji je slao svim pretplatnicima *Srpskog zabavnika* i *Srbobrana*. *Strela* je izlazila dva puta mjesečno, ali su se nastavili problemi s pretplatom. Do listopada 1885. dug je postao nepodnošljiv, pa je Rogić rezignirano pisao: "Na rodoljublje ne apelujemo više, jer smo uvideli da to ne pomaže. Srbadijo, mi te ovim poslednji put opominjemo i molimo da nam se odužiš." No, to je ujedno i posljednji broj *Srpskog zabavnika*.²

Osnovna misija *Srpskog zabavnika* je bila buditi svijest, utjecati na emocije, pa je list pun pjesama s puno raje i kolaca oblivenih krvlju nevinih.³ Govorio je i o slozi Hrvata i Srba, ali je imao nadasve neobičan načina da dođe do toga uzvišenoga cilja. Na tom zajedničkom putu traženja, opteretio je savjest Hrvata svim mogućim zločinstvima i spremnošću na zločine, da bi s druge strane provalije koju je eto trebalo prijeći, uživao u svojoj bezgrješnoj pozi. Uz to, opisom spomenika srpskom pjesniku Branku Radičeviću koji "drži stenje sa srpskih gora, drži Avala, Frška gora, Lovćen, Dinara, Klek, Plješevica i Velebit", ne dopušta dvojbu o velikosrpskom uvjerenju *Srpskog zabavnika*.

Srpski zabavnik je list koji je svojim sadržajem, duhom i stilom u potpunosti sličan drugim srpskim listovima. Htio je kombinacijom zabave, pouke i rodoljubive patetike, uz koji ozbiljniji osvrt na književne teme, privući čitatelje. Nije imao ambicija formalno biti politički list, i zato je s oduševljenjem pozdravio pojavu *Srbobrana*, ali je cjelokupnim svojim sadržajem *Srpski zabavnik* itekako jasan nacionalno-politički list, koji je prije *Srbobrana* zagovarao sve njegove ideje.

Omladinu

List Srpske akademske omladine bio je već predmet istraživanja.⁴ Ali u tom istraživanju nedostaje ono što je, po našem mišljenju, bitno za ocjenu lista. Prvi broj je izašao 1. siječnja 1894. Uredništvo je bilo u Medulićevoj ulici broj 7. Nakladnik i odgovorni urednik bio je Pera Belobr. List je izlazio svakoga prvog u mjesecu na 16 stranica uz pretplatu od 1,50 for, pisan je ćirilicom, često ekavicom, tiskan u Srpskoj štampariji. Prihod od Omladine išao je za potrebe "Društva za pomaganje siromašnih a vrijednih Srba slušača u kr. sveučilištu Franje Josipa I u Zagrebu". List je ljubomorno čuvao svoju izvanstranačku poziciju. "Mi pripadamo narodu svome srpskom, njemu samom, i srcem i

¹ *Srpski zabavnik*, 5.1.1885,1, Srpskom čitalačkom svetu

² Isto, 5.10.1885,28, Posljednja reč pretplatnicima *Srpskog zabavnika*

³ Isto, 25.3.1884,9, Beogradske uspomenae

⁴ B. Pribić, "Omladina", List srpskih studenaca na Sveučilištu Franje Josipa I u Zagrebu, Zbornik o Srbima u Hrvatskoj, knj. 1, Beograd 1989, 117-131.

dušom svojom, i svima mislima svojim. A svima onima koji bi hteli naše oduševljenje pod arendu uzeti, velimo: sebi ruke.”⁵

List je pokušao sadržaj sistematizirati u raznim rubrikama: “Rasprave” vrlo različitih tema (od rasprava o unutrašnjosti zemlje i materijalizma i idealizma do rasprava o razvitku srpske nacionalne ideje i pjesama o Marku Kraljeviću). Tu su i pokušaji “Književne kritike”, “Razni sastavci” (od kojih je jedan posvećen preminulome Vojislavu Iliču, drugi proslavi tridesetgodišnjice Vukove smrti u Zagrebu, staroj srpskoj poroti ili izvješću Srpske akademske omladine u Grazu “Srbadije”), “Književnost i bibliografske kozerije” obiluju mnoštvom raznih priloga i prikaza, kao i “Vijesti iz nauke”, koje donose posebno zanimljiv prilog o nepoznatom novcu Lazara Đurđevića. Uz priloge slavnijih imena (Šantić), tu su i pjesnički pokušaji nepoznatih autora. “Pisma iz srpske istorije”, od koje “nema slavnije na svetu”, predstavljaju više romantičarske izljeve osobne kombinatorike nego povijesne kritike. “Dramski pokušaji” i “Pripovijetke” predstavljaju rubrike i čine fizionomiju lista.

List je pratio srpsku izdavačku djelatnost i s osobitom radošću je preporučio knjigu nesvakidašnjeg rodoljublja Sime L. Lazića “Srbi u davnini”. Za ovo djelo koje je posrbilo tri četvrtine zemaljske kugle, *Omladina* je našla puno pohvala. Za nju je ono pisano “vrlo zabavnim i sasvim razumljivim načinom”, pa čak i to da je potvrđeno “mnogim dokazima iz tuđinskih i domaćih pisaca”,⁶ što će reći utemeljeno na povijesnim izvorima. Po ovakvim ocjenama vidi se da kritika u povijesti nije bila jača strana mladićima oko *Omladine*.

Svojim sadržajem list je imao funkciju ne samo informiranja o radu i životu sveučilišne mladeži ili zastupanja stava o književnim pojavama u srpskom narodu, nego da bude i otkrijeпа u nacionalnom duhu. A pjesma je dokazana služiteljica toj nakani, pa npr. “Uspmena” Vl. Jovanovića nije samo uspomena na prošlost, nego prije svega uspomena na budućnost.

“Povede nas umnim letom,
U daleke srpske kraje,
Te nas diže nad svim svetom,
I tiša nam gorke vaje.

“Što ste” veli “nekad bili,
To morate opet biti –
Moćna krila svojoj sili
Opet ćete raširiti.”

Iznad bela Smedereva
I bogta Brda Nova
Nek se uvek Srb osmeva –
Tu je carstvo srpskih snova.

I njih samo neka sniva,
Neka njima srce žari,
Pa što u snu tek uživa
I vidno će da ostvari.”⁸

⁵ *Omladina*, 1.12.1894,12, Uvodni članak, 234.

⁶ Isto, 1.7.1894,7, Srbi u davnini

⁷ Isto, 1.1.1894,1, Uspomena

Ni jednu priliku *Omladina* nije propustila da potakne ili da pohvali organizaciju nacionalnog slavlja. Tako je, uz pohvalu lista, Srpska trgovačka omladina u Zagrebu priredila komersu na slavu sv. Save povodom 300 godišnjice spaljivanja kostiju ovoga srpskog velikana na Vračaru.

I *Omladina* je nalazila na svakom koraku obespravljenog Srbina. Iskustvo s osnivanjem je stalno ponavljala kao prilog toj tezi, iako je toliko proslava, sijela i besjeda i uspjeha pa i riječi u samoj Omladini za jednu kritičku misao bilo dovoljno. Jedan od dokaza joj je činjenica da pravoslavni Bogoslovni fakultet nije u okviru Sveučilišta.⁸ To je pitanje potaknuto u Hrvatskom saboru odmah 1874. Donesena je jedina moguća odluka: pitalo se srpski episkopat o toj ideji. Vodstvo Srpske pravoslavne crkve je odgovorilo da to pitanje zasijeca u autonomiju, te o njemu može odlučivati samo Crkveno-narodni sabor pred kojim se nije nikada pojavilo.

Antisemitizam je jedan od aksioma srpske politike, koji se za *Omladinu* podrazumijeva.⁹

Omladina je s pažnjom pratila planove u kulturnom životu Srba. S velikim veseljem je pozdravila nakanu da se osnuje galerija slika u Karlovcima koja bi bila svojina Patrijaršije. Naravno da je pravo oduševljenje zavlдалo kada su Pavle Jovanović i Uroš Predić, dvojica snažnih osobnosti srpskog likovnog života u drugoj polovici 19. st., obećali svoj doprinos. Slike su trebale prikazivati znamenite trenutke iz srpske prošlosti. Jovanović je odlučio naslikati "Seobu Srba", a Uroš Predić "Srpski narodno-crkveni sabor 1848."

Čitajući *Omladinu* u cjelini, vidimo da ni ona ne odstupa od misli starije generacije. Doduše nismo našli onog svojatanja hrvatskih zemalja i prisvajanja hrvatske kulture (osim Relkovića), ali cjelokupan ton, mjestimično prekinut kojim patetičnim pozivom na slogu, da bi već u produžetku iste rečenice svu krivicu bacili na Hrvate i hrvatsku mladež, nipošto nije doprinos zajedništvu i slozi. Za tu mladež nada se *Omladina* da će im "istinska nauka... rasterati maglu sa očiju... a prava bratska ljubav okupiće nas u jedno kolo – kolo požrtvovnog i po ceo srpski i hrvatski narod korisnog rada." U istom tekstu *Omladina* će osporavati Hrvatima da Sveučilište zovu hrvatskim imenom jer istim pravom, udjelom u financiranju, može se zvati i "Srpsko sveučilište".¹⁰

U vrijeme izlaženja *Omladine* raskol između Hrvata i Srba tako je velik da se ni mladež ne može izdvojiti od toga sukoba. Zato se teži osnovati samostalna i literarna društva, i u svemu u čemu se može samostalno afirmirati, iskoristiti priliku za dokazivanje. *Omladina* je vrlo ekskluzivistički list, s puno indiferencije u pristupu bitnim problemima Hrvatske, neinkorporiran u hrvatska zbivanja, te nam može poslužiti samo kao izvor s kojim ćemo konstatirati da između mladeži i starije generacije oko *Srbobrana*, ne nalazimo nikakvu značajnu razliku. Hrvatska mladež i nositelji hrvatske nacionalne ideje daleko će više žrtvovati slozi u skorašnjoj budućnosti, toliko mnogo da će Hrvatsku dovesti potpuno nemoćnu pred odlučujuće povijesne trenutke u prva dva desetljeća dvadesetog stoljeća.

U radu koji je posebno posvećen *Omladini*,¹¹ dosta je naglašena činjenica da postoji jedan dopis iz Praga i da je list bio u praškom studentskom literarnom društvu "Slavija", iz čega se izvodi značajan utjecaj prof. Masarika na srpske studente. Te dvije činjenice ne govore o bilo kakvom utjecaju koji izvodi autorica. *Omladinu* prije svega karakterizira isključivost prema Hrvatima, i indiferencija prema egzistencijalnim problemima do-

⁸ Isto, 1.8.1894, 8-10, Sveučilišna novela, 166-168

⁹ Isto, 1.12.1894, 12, Dvije knjige za narod

¹⁰ Isto, 1.2.1894, 2, Str. 36

¹¹ B. Pribić, navedeni rad, 121

movine u kojoj srpska mladež živi. Jedini članak koji smo našli da od ovoga odstupa jest članak povodom smrti Franje Račkoga.¹²

Posljednji broj *Omladine* izašao je 1. svibnja 1895.

Kalendari, povijesna djela, književnost

Ton i smjer cjelokupnoj izdavačkoj djelatnosti Srpske samostalne stranke davao je *Srbobran*. Njegovi nazori preneseni su u *Srbobran – Narodni srpski kalendar*. To je godišnji kalendar, kakav je inače uobičajen, pisan laganim, razumljivim jezikom i stilom. Tiskan je u Srpskoj štajmpariji u Zagrebu. Prvi je 1892. pripremio Sima Lukin Lazić. Njegovo je djelo i knjiga za 1894. Sljedeće dvije knjige priredio je Pavle Jovanović. Novih pet – Ignjat Dimić, a kalendar za 1902. i 1903. prof. Jovan Popović.

U drugoj polovici 19. st. javili su se kod Srba mnogi kalendari. Povećan broj srpskih tiskara i njihova konkurencija je glavni razlog ove pojave. Svaka od njih je željela izdavati svoj kalendar. Taj pothvat donosio je zaradu, pa od tuda ono osporavanje konkurentu da je “pravi kalendar”.¹³

Kalendar *Srbobran* je bio jedan od najčitanijih srpskih kalendara.¹⁴ Slovio je i u srpskim krugovima kao “najsrpskiji”, u čemu je njegovo osnovno načelo: biti isključivo srpski kalendar, bilo potpuno zadovoljeno. On je postavio sebi cilj koji nije imao velike umjetničke pretenzije. Nije kao drugi (*Neretljanin*, npr.) okupljao ni tako afirmirana imena srpske književnosti. Čitatelj kalendara je seljak, dakle najširi slojevi naroda. *Srbobran* je nastojao zadovoljiti njihov ukus i potrebe. Konačno, kalendar je narodna knjiga, raskoš, umjetnička i književna vrijednost je samo otežavala probijanje kalendara u široku čitateljsku publiku. Korice kalendara su bile ukrašene srpskom trobojnicom i idiličnom slikom koja prikazuje Srbe oko guslara. Ilustracije su prilično slabe. Razlog ovoga vanjskog utiska koji kalendar ostavlja je vrlo jednostavan: On je morao biti jeftin za one kojima je namijenjen. *Srbobran* je dostizao nakladu i preko 40 000 primjeraka.

Kalendar nema nepotrebnih stvari, koje se jednom čuju i odmah zaborave. On je ostajao u kući cijelu godinu i kroz cijelu tu godinu je bio često jedini savjetnik, poticatelj. Njegovi članci, pjesme, ilustracije su imale dvije jednostavne nakane: u najširim slojevima srpskog naroda probuditi i učvrstiti ponos zbog pripadnosti tom narodu. Želio je Srbe iz Hrvatske učiniti svjesnim njihovog zajedništva sa srpskim narodom izvan Monarhije. Druga vrsta članaka je od vrlo praktične koristi: savjetovala je seljaka u svim granama njegovoga

¹² Omladina, br. 2/1894, Čitulja

¹³ *Srbobran*, br. 15 iz 1896, Izjava

¹⁴ U prikazu “Srpski kalendari u Zagrebu”, objavljenom u Prosvjeti, Narodnom srpskom kalendaru za 1995. Zagreb 1995, 51-56, piše kako se “dobri srpski kalendari štampaju u Zagrebu od polovine 19. vijeka... ali je pravi početak zapravo četrdeset godina kasnije... kad je Sima Lazić Lukin uredio i većim dijelom sam napisao, prvo godište, “*Srbobrana*”. “Pravi početak”, čega? “Dobrih kalendara” kako iz konteksta treba razumjeti Višnjićeve riječi. Ne možemo razumjeti da ni 1995. (ovdje ne mislimo ni na kakvu politiku!), jedan Srbin ne može realno ocijeniti kalendar *Srbobran* i doprinos Sime Lukinog Lazića. U jednoj polemici sa Stanojem Stanojevićem, koji je Lazića nazvao nezalicom, lakrdijašem i drskim bukačem, baš radi njegovih kalendara, Lazić je rekao: “Kad bih znao da ću usrećiti rod i narod svoj... ja bih lagao dan i noć, lagao bih kao pas.” Višnjić dalje nastavlja: “Njegove (tj. Lazićeve – M.A.) dvadeset dvije knjige najznačajnija su edicija u historiji kulture ovdašnjih Srba, i najznačajniji knjižarski doprinos nacionalno-integracijskom procesu” (str. 51). Sumnjam da je g. Čedomir Višnjić išta pročitao od Sime Lazića, jer one hrpe smeća, koje je smećem proglasio i S. Stanojević, ne bi mogao, u ime intelektualnog poštenja ne bi smio tako visokom ocjenom i doprinosom Srbima ocijeniti. Mi mislimo da je Sima L. Lazić jedna sramotna pojava u srpskoj kulturi. Autor je sasvim u pravu kad kalendare, koje je uređivao Lazić proglašava “zaista veleizdajničkim”, jer su to sva djela, život i rad Lazićev usred Zagreba prema Hrvatima i bili.

gospodarstva. Kalendar *Srbobran* je, zajedno sa istoimenim političkim listom, ne samo poticatelj nego i najkonkretniji djelatni zagovornik organiziranog rada na koncentraciji srpskog kapitala, zagovornik ekonomske samostalnosti srpskog naroda u Hrvatskoj, podizanja srpske trgovačke i obrtničke mladeži.¹⁵

Sve je u kalendaru natopljeno srpskim nacionalnim osjećajem. On je sve podložio učvršćivanju svijesti o jedinstvu sa Srbima izvan Monarhije. Sve njegove ilustracije, najveći broj članaka i pjesama služe tom cilju. Fotografije prikazuju najčešće, uz vrlo rijetke iznimke, ljude koji su zaslužni za srpsku političku i kulturnu povijest. Tu su slike srpskih kraljeva, ministara, književnika i slike stranaca koji su zaslužni za afirmaciju Srba u Europi. I kalendar, kao i list koji ga je potaknuo, ne nastoji gotovo ničim buditi domovinski osjećaj svojih čitatelja ni prema Hrvatskoj, niti prema Austro-Ugarskoj.

Ponos pripadnosti srpskom narodu kalendar je nastojao u čitatelju probuditi predstavljajući mu ponajprije prošlost kao nadahnuće. Osim toga, vjera, kultura i crkva su stalni mobilizatori kojima se apeliralo na lako dohvatljivi osjećaj. Ljubav prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi želi se produbiti u svakom trenutku. Svaka prilika je iskorištena da se istakne organska veza srpskog naroda i njegove crkve kroz cijelu povijest.¹⁶ Crkva i pravoslavna vjera su u svim djelima Srpske samostalne stranke predstavljeni kao sinonim srpske nacionalne pripadnosti. Iako u povijesti nije dopušteno raspravljati o onome što se nije dogodilo, može se reći da se ova pretjerana identifikacija srpstva i pravoslavlja baš kod ove liberalne srpske stranke negativno odrazila na proces nacionalne integracije Srba. Naglašeno poistovjećivanje vjere i nacije, koje je provodila Srpska samostalna stranka, svakako nije bila preporuka za oblikovanje srpskog nacionalnog korpusa u smislu koji je ova stranka željela. Samo u izuzetnim slučajevima djela članova ove stranke ne poistovjećuju pravoslavlje i srpsku naciju.

Na ove nijanse valja svratiti pozornost. Kad se želi istaknuti brojnost srpskog naroda, pisci uglavnom priznaju načelo po kojem jezik određuje naciju. Tada su svi štokavci Srbi, bez obzira na vjeru. Tako jedna od statistika u kalendaru *Srbobran* trojako dijeli "Crkvene poglavice u opsegu srpstva" i to na poglavare "Srba pravoslavnih" (pa nabraja sve episkopije koje su u okviru Karlovačke mitropolije, Bukovičko-dalmatinske mitropolije, Dabro-bosanske, zatim crkvene poglavare u Srbiji, Crnoj Gori, na Kosovu i u Makedoniji), "Srba muhamedanaca" i "Srba rimokatolika" (pa su kao Srbi sada navedeni i često napadani Strossmayer, Stadler, Posilović i Buconjić, kao i poglavar "Srba unijata" Julije Drohobecki).¹⁷ Ni jedna od statistika o broju žiteljstva u Hrvatskoj u ovom periodu ne navodi da u Hrvatskoj ima i Hrvata. Prema podacima koji se mogu naći u ovom kalendaru 1890. je u Hrvatskoj i Slavoniji živjelo 2 186 410 duša, "a od njih su bili:

567 443	pravoslavni Srbi
1 354 276	katolici, koji govore srpski ("racki") i hrvatski
117 493	Nijemci
68 794	Mađari
27 521	Česi
20 987	Slovenci

¹⁵ Od mnogih članaka iz ovoga područja navest ćemo sljedeće: Srpski trgovački podmladak, *Srbobran* narodni srpski kalendar za 1894 (dalje: kalendar "Srbobran"), 135-139; St. Miličević, Kako da se pomogne naš seljak i zanatlija, Kalendar *Srbobran* za 1896, 80-94; o začetniku i organizatoru Srpske banke u Zagrebu v. članak: Kosta Taušanović, isto, 155-169; Zemljičadnička zadruga, Kalendar *Srbobran* za 1899, 122-130.

¹⁶ Zbog crkvenog stola, kalendar *Srbobran* za 1893, 43-50; S. Branjinac, Branjina – povjesnička crtica iz života baranjskih Srba; isto, 19-24; Carevanje duha sv. Save, kalendar *Srbobran* za 1894, 65-71.

¹⁷ Crkvene poglavice u opsegu srpstva, kalendar *Srbobran* za 1893, Zagreb 1892

13 614	Slovaci
3 606	Ruteni
12 676	drugi narodi.” ¹⁸ U Hrvatskoj dakle samo nema Hrvata.

Nakon izvjesnih poboljšanja odnosa za vrijeme izbora 1887., obje opozicije su se trudile da njihove polemike izgledaju kao bratska dijaloška napetost. Onda su došli izbori u Dubrovniku 1890., na kojima je pobijedila srpska struja, pa Gundulićeva proslava 1893. i čudan proces oko dokazivanja autorstva “Smrti Smail-age Čengića”. Slijedile su bezbrojne polemike i dokazi o tome čiji su Dubrovnik i Gundulić. Pisci Srpske samostalne stranke ponovno naglašavaju polaznu osnovu stava: Svi štokavci su Srbi. Prema tome, djela Gundulića, Boškovića, Kačića i Relkovića pripadaju srpskoj kulturnoj baštini, dok su Hrvati agresivni prisvajajući, koji svoje praznine žele ispuniti prisvajanjem srpskih kulturnih radnika.¹⁹ Stavovi glede pripadnosti kulturne baštine iz ranijih razdoblja izneseni u djelima Srpske samostalne stranke zauzeti su na temelju uvjerenja koje je vladalo u slavističkoj znanosti o štokavskom kao isključivo srpskom dijalektu. Kritičari ove spoznaje kasnije su dobili za pravo.

Ovdje želimo istaknuti jednu činjenicu koja je veoma karakteristička za Srpsku samostalnu stranku, a prisutna je u svim djelima što su izašla iz pera njezinih pisaca. Svi oni smatraju spomenute i nespomenute kulturne radnike Srbima na temelju načela da jezik a ne vjera određuje naciju. Ali SSS u svim svojim izdanjima koja se tiču odnosa Hrvata i Srba, odnosno katolika i pravoslavnih, i koja govore o unijaćenju – katolike smatra Hrvatima a pravoslavne Srbima. U tom odnosu je katolik (= Hrvat) uvijek agresivan. U djelima koja su pisali, oni žele pokazati kontinuitet te agresivnosti. Oni na taj način žele pokazati kontinuitet neprijateljskih poriva Hrvata prema Srbima do suvremenih dana. Sklonost za prikazivanjem vlastite ugroženosti i tuđe agresivnosti najistaknutija je značajka djela Srpske samostalne stranke.²⁰

Historijska djela izašla iz pera pisaca ove stranke obrađuju samo veličinu svojeg naroda ili njegovih članova i u isto vrijeme njihovu nepravednu ugroženost. To je nekakva historiografija tuđe krivnje, u kojoj prevladava dosadna integralnost misli. Bez puno smisla za nijanse, članovi Srpske samostalne stranke stvorili su djela koja su s pravom do danas zaboravljena. No u svoje vrijeme oni su vršili snažan utjecaj na stavove širih čitateljskih krugova i utjecali na stvaranje srpskog mentaliteta.

Pisci iz krugova SSS koji su se bavili poviješću pripadaju najrodoljubivijim krugovima, koje su u srpskoj historiografiji vodili Panta Srečković i Miloš Milojević. Obično se to naziva “romantičkom školom”. Izvrсна studija koja je napisana o historiji srpske historiografije pokazuje da izraz “romantičari”, dan ovoj struji, “ne znači mnogo više od terminološke pometnje”, pokazuje i objašnjava razloge gotovo potpunog odsustva romantizma u srpskoj historiografiji.²¹

Originalna pojava među povjesničarima SSS bio je Sima L. Lazić. Nekoliko godina je ovaj Brođanin (rođen je u Bosanskom Brodu) bio glavni “historicus” u Srbobranovoj redakciji. Uzeo je neobično ime za ozbiljan posao kojim se želio baviti: *Vrač Pogodač*. U svom “Žapcu napuhancu” on je napao “srboždere” Herodota i sve stare grčke i rimske

¹⁸ Srpstvo – statistički podaci o narodu i zemljama, kalendar Srbobran za 1897, 33.

¹⁹ Sima Lazić, Dubrovačka slava – sve-srpska slava, kalendar Srbobran za 1894, 93-101; D. Preradović, Gundulića slava, srpska slava, Zagreb 1893.

²⁰ Siniša (Simeon Bogdanović), Odgovor rimskoj propagandi, Zagreb 1895; A. Mitrović, Slava srpskoj Ateni, Zagreb 1890; S. K., Srbin i pravoslavlje, kalendar Srbobran za 1896, 66-73.

²¹ R. Samardžić, Pisici srpske istorije, II, Beograd 1981, 231-238.

pisce, čija su se djela srećom za svjetsku kulturu sačuvala, i na temelju kojih historijska znanost s puno muke i truda pokušava reći o tajni nad tajnama - prošlosti. Za Vrača Pogadača nema nikakvih tajni u srpskoj prošlosti. On kao od šale govori o 10 000 godina kulturne povijesti srpskog naroda. Herodot mu je “srbožder” jer ne spominje srpsko ime. Srbožderi su Rački, Maretić. Ilarion Ruvarac, utemeljitelj kritičkog pravca u srpskoj historiografiji, je “kasapin”. Grci i Rimljani iz straha ne spominju ime Srbin jer kada su oni “prvi put čuli i obaznali za ime Srbin, onda je Srbin već stajao na pragu njihovom i zagazio smrću, pa zato njima ime Srbin nije ni moglo biti milo i slatko već gorko i čemerno, pa zato su oni nešto iz neznanja, a više iz mržnje i straha izvrtali to ime i navrtali ga na svake ruke.” Tako su radili prvi srbožderi prije 2 000 godina, tako rade i “neka naša rođena braća” nakon 2 000. godina.²² Kakva je sve saznanja “po pričanju ,babe iz Petrinje,” “ukebao” Vrač Pogadač, može se vidjeti iz mnogih njegovih djela, *Srbobranu*, kalendaru *Srbobran* i napose u Lazićevoj knjizi “Srbi u davnini”. Osim žarke ljubavi za nacionalnu stvar i veličinu, ne vidimo nikakvog drugog motiva koji je vodio S. L. Lazića kad je u kalendaru *Srbobran* za 1894. pisao svoju “Kratku povjesnicu Srba”. Međutim, činjenica je da se upravo ona najmanje cijeni u ovoj vrsti posla.

Prakolijevka Srba je, prema Lazićevu pisanju, bila Indija. “Tu je bila prva Srbija, koja se dijelila u dvije države: Sarbarsku i Panovsku Srbiju... Bog sveti zna, koliko su naši preci probavili u toj svojoj pradomovini. Bilo je to vrlo davno, u nezapamćena vremena, na desetak hiljada godina prije Hrista”. Glad i stalni ratovi, te velika brojnost, nagnali su srpski narod na prvu seobu. Jedan ogranak Srba naseli Mezopotamiju. “Tu Srbi osnovaše Novu Sarbarsku”. Sukobi s tamošnjim narodima kroz sljedeća tisućljeća natjeraju Srbe u Malu Aziju i Afriku, “a onda se razasuše i predoše u Evropu.” Neki se nasele u Italiju, drugi u Španjolsku, neki na Balkan. Srbi su dali Rimu značajne careve, kao što su Trajan, Adrijan i drugi”. Pod vodstvom svog velikog vođe Totile, Srbi su srušili Zapadno Rimsko Carstvo, ali su ih tadašnji izvori zvali “Vandali”.

Drugi ogranak Srba iz Indije naseli krajeve u “današnjoj azijskoj i evropskoj Rusiji. Ovu novu domovinu nazovu oni Serbanija “. Treći ogranak krene iz Indije “i nastani se najzad u današnjoj Sibiriji, a to je ogromna ruska zemlja u sjevernoj Aziji”. Tu domovinu nazovu “Sirbija ili Sirbirija”.²³

Druga velika seoba Srba nastala je pod pritiskom Kineza i Huna, koji su potisnuli Srbe, “jer bijahu nesložni”. Tako Srbi iz Sibirije i Serbanije prijedu u Europu. “Jedni se nasele oko rijeke Volge, Dona, Dnjepra i Dnjestra u današnjoj evropskoj Rusiji. Drugi ogranak naseli se u današnjoj ruskoj Poljskoj i Galiciji i tu osnuju Bijelu Srbiju, koja se zvala još i Bojka, a prostirala se na sjever do rijeke Visle i Bug; na zapad do velike planine Karpata (između Galicije i Ugarske), a na jug do Crnog mora. Treći veliki ogranak Srba otisnu se još dalje na zapad i sjever i razasu se duž Baltičkog mora i rijeke Labe, pa tu osnuju Baltičku Srbiju, a jednim krilom dopru čak do Danske. Četvrti podsjednu današnje njemačke i češke zemlje, koje onda bijahu puste i divlje, pa tu osnuju Veliku Srbiju. Peti okrenu na jug u današnju Austriju, Štajersku, Kranjsku, Korušku, Trojednicu i Ugarsku, pa tu osnuju Panonsku Srbiju.” Od Srba iz Bojke se odvoji jedno pleme, Spori ili Anti, pa se nastani u Daciji. To su Srbi Graničari, koji su osvojili Rumunjsku i Bugarsku. Ta druga seoba Srba “trajala je nekih hiljadu godina a dovršila se petog stoljeća poslije Hrista.” Iza 630. je posljednja seoba Srba, i to sa sjevera prema jugu. Od onih koji su ostali na sjeveru

²² *Srbobran*, 13(25)11.1893,89, Žabec napuhancec

²³ S. L. Lazić, *Kratka povjesnica Srba*, kalendar *Srbobran* za 1894, Zagreb 1893, 68

kasnije su postali Rusi i Poljaci, Slovaci i Slovenci, Česi, nešto ranije Hrvati. “Posljednji baltički Srbi, po imenu Prusi ili Prajzi, ponjemčeni su tek prije 200 godina...”²⁴

Kršćanstvo su Srbi primili od sv. Pavla. Još u prastarjoj svojoj domovini “u najstarije doba” Srbi su imali nešto slično pismu, kasnije od “crta i rezotina” “postadoše glagolska pismena te mnoge srpske knjige bijahu pisane glagolicom. Od tih starih pismena sveti Āirilo načini ćirilicu...”²⁵ Kod Srba se tako razvila velika kultura veoma rano, osobito “crkvena književnost, iz koje drugi narodi na jagmu pozajmljivaše.” Tako su Rusi i Bugari primili prosvjetu od Srba. Srbi su svijetu dali, kako je već rečeno, prvi plug, čekić, ralo, srp, motiku i kosu.²⁶

Srbi su kroz svoj dugi hod kroz povijest osnivali države, koje se, zbog već poslovničke nesloge, nisu mogle održati. Ali “opšta korist svega Srpstva zahtijevala je, da se stvori jedna državna cjelina”, pa su tu misao zastupali srpski vladari. “Oni, dakle, bijahu nosioci opšte državne misli srpske i narodne nezavisnosti.”²⁷ Tu je misao najbolje shvatio Nemanja.

Tu je Lazić zvršio svoju “Kratku povjesnicu”, koja je u hrvatskoj javnosti izazvala porugu i smijeh, a u srpskoj – kod nekih odobravanje i pljesak,²⁸ kod drugih, mjerodavnijih, ogorčenje i žestoke napade, “jer ovakvo pisanje sramoti nas pred stranim svetom, srpskoj istoriji i nauci ne koristi ništa, a na narod direktno utiče štetno time, što ga navodi na uobraženje i stvara mu lažne ideale.”²⁹

Budući da je u “Kratkoj povjesnici” “dušmanski brisao i nemilosrdno skraćivao, izostavljao i prećutao množestvo divnih crtica iz prošlosti Srbinove”, kako je pisao Lazić, odlučio je propust popraviti knjigom, što je ujedno trebao biti i odgovor kritičarima. U to vrijeme izašla je i knjiga sveučilišnoga profesora dra Tome Maretića “Slaveni u davnini” u kojoj se nije suglasio s Čehom Dobrovskim, koji je Prokopijeve “Spore” izjednačio sa “Srbima” što je poslije zastupao i Šafařík, pa je tako dugo vladalo uvjerenje da su se svi Slaveni prvobitno zvali Srbi. Lazić je Maretićevu knjigu smatrao još jednom “srbožderskom” krivotvorinom, te je na “nekakve Slavene u davnini” odgovorio svojom knjigom “Srbi u davnini”, koja je rezultat njegova pisanja u kalendaru i listu *Srbobran*.

U obračunima sa svojim kritičarima Lazić je ostavio svoj stav o ulozi povijesne znanosti. Da bi narod upoznao sebe, mora upoznati svoju prošlost. On mora upoznati “djela svojih predaka i nedjela svojih zlotvora...”³⁰ To je karakteristična misao, koja nije izvučena iz konteksta, nego karakterizira jedan pristup. On je knjigu namijenio običnom čovjeku, želeći ga impresionirati slavnom prošlošću “da ti oči stanu”. U neslavnoj polemici sa Stanojem Stanojevićem, koji ga je najžešće napadao za laži, naveo je pravi izvor svojih “naučnih djela”: “Ali makar ti i na ušima sjedio opet ja tebi kažem: da mi je samo znati, da ću tim usrećiti rod i narod svoj, vjeruj mi, ja bih slatko podnio i najvišu žrtvu, višu i od života, višu i od časti: lagao bih dan i noć, lagao bih kao pas.”³¹

²⁴ Isto, 74.

²⁵ Isto, 82

²⁶ Isto

²⁷ Isto, 84.

²⁸ Vidi: S.L. Lazić, Dvije oskoruše jedna meni druga njemu, Zagreb 1895, 11; J. Srbi u davnini, Letopis Matice srpske, 1895, knj. 181, 134.

²⁹ Pisac ovoga osvrtu u “Stražilovu” br. 1 za 1894. je Stanoje Stanojević. O tome vidi rad K. Milutinovića, Sima Lukin Lazić i Stanoje Stanojević u knjizi “Studije iz srpske i hrvatske istoriografije”, Novi Sad 1986, 178-183.

³⁰ S.L. Lazić, Srbi u davnini, Zagreb 1894, 16.

³¹ Isti, Dvije oskoruše, n.dj., 27-28.

Lazić je u knjigu inkorporirao tekst koji je već u *Srbobranu* objavio, ponovio je svoje ranije tvrdnje o Srbima kao “najvelikomoćnijem, najčuvanijem, najznamenitijem i najmnogobrojnijem narodu”, kojemu bi se, prema nekim interpretacijama u Lazićevoj knjizi “sav svijet morao pokoriti.”³² Svi Slaveni su se zvali i bili su Srbi, ali su se, po svojoj navadi, posvađali, pa su onda uzeli druga imena. A kad je to bilo? “Valjda još dok đavo gaća nije imao, ili još vrag na prasici nije jašio, te nije dospijevao, da zabada prst među braću i sabraću srpsku.”³³

Srbi su bili u Mezopotamiji u vrijeme građenja Kule babilonske. Sigurno je da vode podrijetlo od Noe i njegovog sina Jafeta. Srba je bilo i u semitskim zemljama, iako Lazić osobno ne vjeruje da Srbi i Židovi imaju isto podrijetlo i takve tvrdnje, kao žestoki antisemita, shvaća kao podvalu srpskih neprijatelja. Njih Lazić odmah ušutkava zaključkom koji se često citirao po ondašnjim novinama: Ako su te tvrdnje točne, onda jedna osobita čast pripada Srbima: Isus Krist “sam Gospod naš i Spasitelj po svom zemaljskom porijeklu, bio je – Bož oprostite- Srbin! Ili bar Srbi su najbliži rod Gospodnji”, zaključuje Lazić.³⁴

U polemikama, koje su slijedile, pozvao se na 18.000 primjeraka, u koliko je za 9 mjeseci rasprodao svoje knjige “Srbi u davnini” i “Kratka povjesnica Srba”. No Lazića su hrvatski kritičari ismijali, a Stanojević ga je nazvao lakrdijašem, šarlatanom, neznicom, falsifikatorom i drskim bukačem.³⁵

Laziću su jedini pravi povjesničari, dostojni poštovanja, Rajić i Miloš Milojević. Ilarion Ruvarac je “otac novih kasapa”, među koje je ubrojao i S. Novakovića i Lj. Kovačevića. Ponovno ističe da kulturna povijest srpskog naroda traje najmanje 10.000 godina (ostalo poklanja “srbojedu Smičiklasu”). Njegov osnovni metodološki pristup određuje neizmjerljiva ljubav prema srpskom narodu. To je mjerilo svih stvari. On je zadivljen nad onim što je otkrio i iznio u “Kratkoj povjesnici” i dopunio knjigom “Srbi u davnini”, premda to osporavaju “srbožderi” počevši od Herodota i ostalih starih pisaca do suvremenih “srbojeda” i “kasapa”. Njegovo udivljenje nad tom slavom je veliko: “I ja obeskapljenom glavom gologlav pristupam svetim grobovima mojih praotaca, i u dnu srca čuvam svijetlu uspomenu Srpstva toga velikoga, i vjerujem u nj kao u Boga Svemogućega.”³⁶

Postoji jedna spona među svim piscima srpske povijesti iz kruga Srpske samostalne stranke. Svi su oni vrlo ozbiljno uzimali kao mjerodavan izvor narodne pjesme, odnosno tradiciju. Druga karakteristika njihovog pristupa prošlosti jest izbor samo jedne vrste podataka. Mnogi bez elementarne naobrazbe, neki i bez minimuma skromnosti, koju čovjek mora doživjeti pred mogućnostima spoznavanja prošlosti, prije svega zauzeti za nacionalnu stvar, stvorili su djela vrlo prolazne vrijednosti. Da nisu izvršili tako negativan utjecaj, danas bismo ih mogli u najboljem slučaju samo registrirati ili na njima upoznavati stupanj nacionalnog oduševljenja i korištenja povijesti u političke svrhe. Sva historio-grafska literatura imala je za cilj dokazati da su Srbi u Slavoniji autohtoni, da su u “gornju Hrvatsku”, kad su doseljavali, doseljavali kao Srbi, da su od samog početka nad njima činjena nasilna prevođenja na katoličku vjeru. Knjižica Petra Krajinovića “Iz srpske prošlosti” trudi se osporiti radove Radoslava Lopašića. Dokumentacija koju je ovaj istraživač, inače sam pravoslavac, o Krajini izdao, potvrđuje u nekoliko stotina do-

³² Isti, Srbi u davnini, 78.

³³ Isto, 56.

³⁴ Isto, 118-119.

³⁵ Jedna žalosna pojava, Branik br. 5 od 1895.

³⁶ S. Lazić, Srbi u davnini, 229.

kumenata da su se stanovnici gornje Krajine zvali Vlasima, a niti jednom Srbima.³⁷ Srpski narodni osjećaj tu je sasvim novoga datuma (od djelovanja episkopa Lukijana Mušickog i Vuka Karadžića). Krajinović se trsio osporiti ove dokumente i svojom drugom knjigom “Srpska crkva na Lici od prvog joj pojava do Krušedolskog sabora, 1400-1708”. Pisac je svoju knjigu komponirao samo kao izmjenu pravdi i nepravdi.³⁸

Jovan P. Jovanović, paroh u Kobašu, napisao je knjigu “Povjesnica srpskoga naroda u Slavoniji”, koja se sasvim uklopila u osnovne tendencije historiografije samostalaca. U prvom poglavlju pisac govori o Slavoniji u najstarije doba, u drugom o povijesti Srba u Slavoniji do dolaska patrijarha Arsenija Černojevića. Pisac se trudi pokazati kako su stanovnici Slavonije Srbi, kako su se Srbi doselili u Slavoniju u najranijem doseljavanju na Balkan. No preskačući cijela stoljeća u kojima njegove olako izbačene tvrdnje ostaju bez dokumenata, autor navodi samo kako su Brankovići imali posjede u Slavoniji. Najveći dio knjige posvetio je povijesti Srba poslije dolaska Černojevića. Ovim događajima je pristupio na uhodan način: govori o “savezu”, dakle dvostranom ugovoru cara i srpskog naroda, dajući tako činu značaj državnopravnog ugovora. Sve stanovnike Slavonije smatra Srbima, dok ne dođe do teme u kojoj su katolici (sada Hrvati) “podbadanjem ježuitskim i njihovih pitomaca” gonili Srbe, kao i do teme o kulturnim radnicima koje smatra Srbima iako su katolici vječni krivci za nepravde načinjene Srbima. Bez imalo smisla za problematiziranje događaja, autor je želio samo pokazati kako se Srbima činila nepravda. Tako i u posljednjem poglavlju o “Prosvjeti u Slavoniji”. Njegovom čitatelju je morala biti jasna nakana vlade bana Mažuranića pa on jednostavno piše: “Vlada Mažuranića bana izdade 1874. školski zakon, koji je imao tu cijel da zatre srpske narodne škole, a zavede tkz. Pučke škole, kojima je bila cijel pohrvaćenje srpskog naroda.” Kad je zatvorena pakračka učiteljska škola, autor patetično nad tim zaključuje: “Srpskom narodu ne dadoše ni da prosvjećuje um i srce svoje.” Isto je tako nepokolebivoga uvjerenja da se “u Slavoniji rodilo i živjelo više slavnijih ljudi, koji su pisali knjige srpskim jezikom slavnskoga narječja i latinskijem slovima”. Dakle, ti slavni “Srbi” su ovi: Matija Antun Relković, Vid Došen, Matija Petar Katančić, Ignjat Brlić, Petar Preradović.³⁹

Jedan naivan spoj korištenja izvora i narodne pjesme s političkom svrhom je brošura Aleksandra Mitrovića “Dva hrvatska mučenika”.⁴⁰ Ovdje spominjemo ovaj rad zato što je autor bio suradnik u listu *Srbobran* i u njemu se javljao raznim priložima: “Slava srpskoj Ateni”, “Uzajamnost južnijih Slovena” i “Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine”. Knjižicom “Dva hrvatska mučenika” dr A. Mitrović je iznio jednu epizodu iz hrvatske povijesti, naime pogibiju Zrinskog i Frankopana. On je savjesno koristio izvore, koje je o tome JAZU objavila 1873. No njegova je nakana politički motivirana. Želi Hrvatima, među kojima je tada, zaslugom A. Starčevića i njegove Stranke prava, bio razvijen kult Zrinskog i Frankopana kao hrvatskih rodoljuba koje je iz zlobe i sebičnih pobuda bečka kamarila na čelu s carem dala smaknuti,⁴¹ pokazati da se nemaju čime ponositi te da oni nisu bili ni “hrvatski” ni “mučenici”. Sve svoje molbe za pomilovanje pišu oni latinski i njemački. Njihovo nejunačko držanje je upravo bijedno u usporedbi s npr.držanjem mladog đakona Avakuma iz srpske prošlosti. U potvrdu tome kako je ova usporedba koju je sam uzeo, gotovo nepristojna, Mitrović navodi narodnu pjesmu u kojoj mladi Avakum zbog svojih ideala⁴² poput Makabejca prezire život i njegove lijepe ponude. Hrabrost i

³⁷ R. Lopašić, Spomenici Hrvatske krajine, I-III, Zagreb 1884-89.

³⁸ P. Krajinović, Srpska crkva na Lici od provog joj pojava do Krušedolskog sabora, 1400-1708, Zagreb 1892.

³⁹ J. P. Jovanović, Povjesnica srpskoga naroda u Slavoniji, Zagreb 1892, 70,76, 95-97.

⁴⁰ A. Mitrović, Dva hrvatska mučenika, Zadar 1899.

⁴¹ M. Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, 33-34; 248-252.

⁴² A. Mitrović, Dva hrvatska mučenika, 38.

junaštvo su vrline koje se iznad svega uznose u ovim djelima i traže u historiji. Pisci kao da žive u nekom dječaćkom dobu, kad je dokazivanje junaštva, hrabrosti i snage nadasde ozbiljno shvaćano, u doba kad se hvali “tatinim mišićima” u nedostatku bolje inspiracije.

Simeon Bogdanović (“Siniša”) je također pripadao onom krugu u Srpskoj samostalnoj stranci koji se bavio prošlošću. Radove je uglavnom tiskao u *Letopisu Matice srpske*, a mnoge i u *Srbobranu*. Bavio se ponajviše srednjovjekovnom poviješću srpskog naroda. Njegovi radovi ne premašuju rodoljubivu svrhu koja ih je motivirala. U *Stražilovu* i *Javoru* nastojao je obraniti vrijednost narodne tradicije kao izvora,⁴³ a koju je u srpskoj historiografiji već osporio I. Ruvarac.

Mnogo hvaljena knjiga Manojla Grbića “Karlovačko vladičanstvo – prilog k istoriji Srpske pravoslavne crkve, I-III, Karlovac. 1891-1893”, dočekana je s različitim stavovima. Srpski tisak ju je gromoglasno hvalio, hrvatski preko nje šutke prelazio. Djelo je posvećeno episkopu Teofanu Živkoviću koji se najviše i založio da knjige izađu. Krlovačka episkopija zauzimala je velik dio Hrvatske. Prema popisu 1890. čak 321.428 stanovnika pravoslavne vjere.

Knjiga je djelo amatera koji je pred sobom imao unaprijed određene ciljeve. Prije svega mu je bila nakana, u vječnoj borbi o imenu pravoslavnih naseljenika, da pokaže kako su to bili “ovejani Srbi”. Istina je da narode treba nazivati onako kako se oni sami nazivaju. Ali, etnogeneza Srba u ovom području koje je predmet zanimanja M. Grbića, nije onakva kakvu je on prikazuje. Izvori ove doseljenike ne zovu Srbi nego Vlasi, što ne bi trebalo umanjiti značenjene činjenice da su se oni, ponajviše utjecajem pravoslavne crkve kasnije, u drugoj polovici 19. st. počeli osjećati dijelom srpskog naroda.

Među Srbima popularna knjiga izvršila je svoju zadaću onog trena kad je svojem čitateljstvu predstavila sredinu u kojoj je srpski narod došao. On je odmah time objasnio čitatelju od kuda one silne “nepravde” koje su nad Srbima počinjene. “Kad su naši stari ovuda naseljavali se, bili su ovi krajevi već sasvijem zaraženi jezuitskom naukom, i s toga nađoše ovdje: umjesto hrišćanske ljubavi... najogavniju mržnju, a mjesto lijepoga dočeka i mjesto bratskoga zagrljaja od jednokrvene braće – nađoše naši stari gordo i glupo preziranje”. Cijelo trotomno djelo ovoga katehete i profesora karlovačke učiteljske škole obiluje mnoštvom konstrukcija, koji papu i Rimokatoličku crkvu svode samo na grabežljivog prisvajaca cjelokupne duhovne i svjetovne vlasti, zatirača svega slobodoumnog, koji čovjeka svodi na roba. Papa je osobit zlotvor u mislima i djelu M. Grbića: “Nije više radi spasenja dovoljna bila vjera u Isusa Hrista, nego se još iskala vjera u rimskoga vladiku, koji se prozva papom, a proglasi se za Božjega namjesnika na zemlji, kome se mora sav svijet pokoravati.” Kad “mnogobrojni fratrovi” nisu uspjeli u širenju ovih ideja, ustanovljen je “posebni fratarski red pd imenom jezuita, ili kako se kod nas reče: ježovita, a to je inače isusovaca.” Na glave ovih “ježovita” Grbić je izlio slapove samih pogrda. Po njihovom učenju, pripovijeda Grbić “papi pripada gospodstvo nad cijelim hrišćanskim svijetom; on je gospodar sve vasseljene. Crkva je ropkinja pape... Papa ne može pogriješiti u pitanjima morala... i vjerovanja. Kad bi papa baš i pogriješio i zapovijedio porok, a zabranio vrlinu, crkva je dužna opet da prima porok za dobro, a vrlinu za zlo, ako neće da griješi protivu svoje savijesti.”⁴⁴

⁴³ Siniša, Branič narodne tradicije, Javor br. 32 od 1889; Isti, Narodna tradicija i nepogrešivi istorici, Stražilovo broj 29 od 1888; Značajniji radovi S. Bogdanovića (1833-1909) su: Poreklo Stevana Nemanje i prve godine njegove vlade, LMS 1885, knj. 142, 50-70; Gdje su živjeli Srbi prije nego se preseliše u današnje predjele na Balkanskom poluostrvu, LMS, knj. 144, 27-51; Car Dušan Silni i Papa Inoćentije IV, Srbobran br. 187-188 od 1900. i br. 73-74 od 1901

⁴⁴ M. Grbić, Karlovačko vladičanstvo, I, Karlovac 1891, 190-191.

Bez osnovnog znanja dokumenata i povijesti isusovačkog reda Grbić je drsko ispriopovijedao sadržaj okamenjenih formulara i u njih strpao i hrvatsku situaciju, i time dobio okvir koji su njegovi čitatelji željeli vidjeti i kojega su jedino razumjevali. Sasvim je prirodno što su hrvatski znanstvenici šutke prešli preko ovih knjiga, što ih je ignorirao hrvatski tisak, što je osobito naljutilo *Srbobran*. Stavljajući u ovakav kontekst katoličkog mračnjaštva i netolerancije i hrvatsku stvarnost, Grbić je imao nakanu koju je *Srbobran* sasvim dobro shvatio i izrekao. “Naravna stvar da se Hrvatima nije dopala Grbićeva knjiga, jer je u njoj jasnijem dokazima dokazano, da u ovoj zemlji imade Srba koji neće nikada zaboraviti sve pokušaje da im se uništi ime, narodnost i vjera.”⁴⁵

Pokušaji prevođenja pravoslavnih na uniju u hrvatskim zemljama vođeni su iz drugih centara moći, izvan Hrvatske, i u ostalom, sudeći po rezultatima, nisu bili nikakva sustavna politika, nego pojedinačni pokušaji. Pored katoličke, pravoslavna vjera bila je jedina priznata u zemlji, dok je Hrvatski sabor 1604. zabranio protestantizam. Pravoslavne stanovnike obasuo je vladar privilegijama (1630. Statuta Valachorum) koja su bila pravno protivni ne samo pravima hrvatskog plemstva nego su potkopali i državno-pravni položaj Hrvatske, učinivši od krajine zaseban teritorij, sasvim izuzet ispod vlasti bana i Sabora.⁴⁶

Hvalospjev izrečen ovoj knjizi u *Književnoj smotri* Ivana Filipovića, plod je loše shvaćenog širenja sloge i uzajamnosti ili pak površnog čitanja u kojem je prikazivač nabasao na jednu rečenicu u kojoj Grbić za zlu sudbinu Hrvata i Srba krivi strance.⁴⁷

Ne samo zbog tendencije djela, nego i zbog pojedinih faktografskih netočnosti i ocjena pojedinih osoba, ova knjiga nije udovoljila osnovnoj svrsi zbog koje se knjige sa znanstvenim pretenzijama pišu: istini. O pojedinostima i pojedinim ljudima drugačije sudi daleko upućeniji prof. Tade Smičiklas. Tako npr. o biskupu Palkoviću, kojeg je Grbić prikazao kao razbojnika i zatirača egzistencija pravoslavnih klerika. Smičiklas je o ovom biskupu puno pozitivnije pisao. Na takvo suprotno mišljenje Grbić je pisao: “Ja na ovo ne mogu, ne ću, nesmiem ništa više da rečem; samo mi se silom nameće vjera, da bi g. profesor sa svojom družinom bio kadar, i danas – u 10. desetku 19. vijeka – zaigrati isto krvavo i jadno kolo: Petacijino, Palkovićevo, Božičkovićevo i Kolerovo, koje se zaigralo i odigralo u šestom i sedmom desetku 18 vijeka.”⁴⁸

I ova olako izbačena uvreda svakako se teško može dovesti u sklad s osnovnom tendencijom napora Manojla Grbića: prikazati obespravljenost i ugroženost Srba.

Književna djela koja su stvorili članovi Srpske samostalne stranke u ovom periodu vezana su za neznatan broj imena. Kvalitetom ovi radovi nisu nadživjeli svoje autore. Jedva da neki od njih kojom zbirkom pjesama izaziva estetski užitek. Osim estetske, toj poeziji manjka i njena socijalna snaga. Jedino je nacionalni osjećaj našao tu dovoljno hrane.

O čemu pjevaju pjesnici ove stranke? Uzet ćemo najprije pjesme objavljene u kalendaru *Srbobran*, koji je bio najčitanija literatura. Tu nalazimo različite pjesme, od jednostavne Zmajeve duhovitosti (“Na veliki petak” u kalendaru *Srbobran* za 1893, str. 14), stihova koji žele poučiti narod, kulturno ga uzdići (“Iz knjige života” od Sime L. Lazića u istoj knjizi), stihova koji idilično prikazuju selo (“Ratareva pjesma” od S. Čorovića u kalendaru za 1895) do pjesnika koji pušu u bojnu trublju. “Kosovsko zvono” kao da je mobiliziralo gotovo sve intelektualne snage *Srbobranovih* pjesnika. “Slijepi guslar” je u taj “kosovski

⁴⁵ *Srbobran*, 11(23)5. 1891, 19, Domaći vijesnik: Hrvati o knjizi “Karlovačko vladičanstvo”.

⁴⁶ F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1962, 297, 343.

⁴⁷ *Književna smotra*, mjesečni prilog “Napredku”, uredio Ivan Filipović, IX tečaj, Zagreb 1891, 51-52.

⁴⁸ M. Grbić, *Karlovačko vladičanstvo*, knj. 2, Karlovac 1891, 158.

mrak” unio svjetlo nade, koje osobito obasjava pjesnike ovoga kruga.⁴⁹ Slika na koricama kalendara *Srbobran*, koja prikazuje kako se Srbi različite dobi skupljaju oko “Slijepog guslara”, pokazuje koliku su popularnost općenito guslari i narodne pjesme uživali u krugu ovih pisaca. List *Srbobran* je potaknuo stvaranje “guslarskog fonda”, koji bi financirao putovanja guslara po srpskim selima u Hrvatskoj da bude nacionalnu svijest. Ova misija je zamišljena kao brana protiv utjecaja hrvatstva.⁵⁰

Sima L. Lazić je najistaknutiji predstavnik ovoga kruga. Smatrao je da mu satira kao oblik izražavanja najviše odgovara. Objavio je zbirku pjesama pod naslovom “Divlji čovek”. U toj su zbirci skupljene njegove pjesme iz raznih novina i časopisa. Ima u tim pjesmama ponekad duhovitosti, ali je sve mnogo puta podređeno rimi na štetu misli. Velik dio pjesama ispunjava nada u značajnu misiju Srbije i srpskog naroda. Prvotni poriv njegove inspiracije je dan kada će biti iskupljene kosovske nepravde, dakle nada, iako je uz Pavla Jovanovića upravo Sima Lukin Lazić najdosljednije u svojim djelima kod čitatelja razvijao kult “ugroženog Srbina”. U cijelom Lazićevom opusu naišli smo samo na jednu socijalnu pjesmu, koja iznosi neke poticajne misli nižući razne sličice društvene bijede u Hrvatskoj.⁵¹

Sva Lazićeva djela natopljena su nacionalnim osjećajem toliko da su već i u njegovo vrijeme izazivala podsmjeh i osudu. Svoja djela je uglavnom tiskao zahvaljujući novčanoj potpori Vladimira Matijevića, trgovca iz Zagreba. Lazić je bez sumnje bio obdaren čovjek. No, u njegovim se nastupima osjeća nedostatak sredenosti koju pruža redovita naobrazba. On nije završio ni pučku školu. Bio je prosto preplavljen narodnom pjesmom, koja mu je bila svakodnevno duhovno štivo. Ako je želio opisati nekoga svoga suvremenika, on je odmah posegnuo za primjerima iz narodna pjesme. Tako mu je čovjek zauzet za narodnu stvar redovito “borac jug-bogdanski”, a idealan svećenik mu je novi “primjerak protopop Nedjeljka”. Svi njegovi glavni likovi su takvi: bez promjene i sjenke mijene. Takav je i njegov “Srbin od Srbina”, prota Nikola Begović (1821-1895).

U biografiji ovoga čovjeka Lazić je veoma prepoznatljiv pristupom. Integralnost u karakteru osoba, povijesnih događaja, naroda – osnovna je karakteristika tog pristupa. Ova biografija ima neke vrijednost po tome što donosi neke podatke iz života Nikole Begovića, čije je djelovanje u srpskom narodu ovdašnji tisak ocijenio veoma visoko. Za Lazića on je srpski Mojsije, koji se pojavio “u tom zapuštenom vinogradu gospodnjem baš onda, kad se onudijen vitlala svaka ala i vrana – kad je ponajviše srca trebalo da se otvorenim grudima stane na branik srpstva i pravoslavlja.”⁵² Iz ovog djela, nadalje, možemo vidjeti kako je svećenstvo budilo nacionalnu svijest naroda. Njegove “Srpske katiheze” su u tome veoma informativne. O njegovom pedagoškom radu kao katehete Lazić s velikom pohvalom kaže: “Uz svaku kapljicu vjeronauke i pouke u vrlinama ljudskim, prilijevaše on Srpčetu svome i njegovu čistu kapljicu srpsku.” Kamo god je došao “Begović predavaše svoj vjeronauk i – srbouk.”⁵³

Stevan Bešević Petrov također je pripadao ovom krugu. Prve njegove “Pjesme” i “Stručak cvijeća u spomen i slavu otkrića spomenika neumrlom srpskom pjesniku Ivanu F. Gunduliću” izašli su u Splitu. Zbog poeme “Vila i orao” imao je velikih problema s vlastima. Cijela naklada je bila zaplijenjena, a on zatvoren.⁵⁴ Godine 1896. prešao je u

⁴⁹ D. J. Ilijć, Postanje guslara, kalendar *Srbobran* za 1899, 59-63.

⁵⁰ Srpska misao i srpski tirteji, *Srbobran*, br. 87 za 1892.

⁵¹ S. L. Lazić, *Divlji čovek*, Zagreb 1901, 112.

⁵² S. L. Lazić, *Srbin od Srbina*, Zagreb 1895, 20.

⁵³ Isto, 62, 63.

⁵⁴ Rukopisno odeljenje Matice srpske, br. 4 566, Pismo S. Beševića Zori Nešković od 25. 9. 1935.

Zagreb, gde je surađivao u *Srbobranu*, a onda bio glavni urednik Lazićevog *Vrača Pogodača*. U ovom radu je riječ samo o prvim radovima Stevana Beševića, kojih se on, kao i mnogi drugi u kasnijim danima želio odreći.⁵⁵ Te su pjesme pune neke neugodne patetike, raspoloženja jednog dječarca u prvoj mladenačkoj zanesenosti nacionalnim osjećajem. “Stručak cvijeća” iz svoga “rukosada”, koje je on stavio u “čelik-srce” svoga naroda, kao i druge pjesme, nemaju neku izvorniju, snažniju misao, niti iskreniji i proživljeniji osjećaj. I on čuje najčešće “Bojne trube” i moli Boga:

“Da mi se Srbin
Oprosti jada;
Povedi u boj
I mene mlada.”⁵⁶

Nešto uspjelije Beševićeve pjesme potječu iz kasnijih vremena. S dozom duhovitosti koja ipak ne prelazi uobičajeni svakidašnji talent, Bešević je popratio društvene i porodične mane svojih suvremenika.⁵⁷

Privrednik (1898-1903)

O *Privredniku* malo je pisano i u našoj i u srpskoj historiografiji, toliko malo s obzirom na značenje toga lista da to moramo spomenuti s čuđenjem. List je bio glasilo jednoga nadasve važnog i uspješnog pothvata, da je Srbima osigurao dugoročno gledano dvije prednosti: gospodarsko društvenu, jer je posredstvom društva kojem je bio na čelu razvio građanski sloj Srba u Hrvatskoj, i političku od čije snage je srpstvo u Hrvatskoj gotovo cijelo jedno stoljeće živjelo. List se sadržajem izdvajao od većine drugih srpskih listova toga vremena. Htio je ponajprije poslužiti gospodarskom napretku srpskog naroda, biti glasnik organizacijskog uspjeha na privrednom području. *Privrednik* je izlazio 1. i 3. četvrtka svakog mjeseca uz pretplatu 4 krune godišnje. U podnaslovu je isticao da je Organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga. Vlasnik i izdavač bio je Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Austro-Ugarskoj. Prvi broj izašao je u Zagrebu 1(13)10.1898.

Fizionomiju rubrika nije bitnije mijenjao. U uvodnom članku istaknuti su najvažniji problemi. “Ko kupuje – ko prodaje” rubrika je u kojoj se obavještava koja zadruga ima što za prodati ili druga nešto treba kupiti; “Na pitanja: odgovori” izravna komunikacija s čitateljstvom. Odgovore su davali stručnjaci. “Izvjestaji sa peštanske pijace” donosi cijenu žitarica, voća, svinja i govoda; “Beleške o zadrugarstvu” – mnoštvo su informacija o razvoju zadrugarstva u drugim zemljama diljem Europe; “Podlistak” ima najrazličitije sadržaje (o životima svetaca, prikaz rada prof J. Živanovića oca racionalnog pčelarstva u Srba, Dositejeve basne, razne pripovijetke npr. L. Lazarevića, Prvi put s ocem na jutrenje itd.); “Dopisi” su različitog sadržaja i značenja; “Trgovina i zanati”.

Ispod naslova *Privrednika*, u svakom broju stajao je podsjetnik za sve: “Mi znamo da se prilike srpskog naroda mogu popraviti neprekidnim i ustrajnim radom. Zato se ne uzdamo ni u koga, nego smo gotovi i odlučni da svršavamo sve svoje poslove sami.”

Udruživanje bila je spasonosna riječ, kadra da stvori čuda, i zato je zagovarana na svakom koraku. No nije bila nikakav novum hrvatskih Srba, nego su tegobe i interesi seljaka, srednjega staleža i industrijskih radnika bile predmet socijalnih organizacija u

⁵⁵ Vidi predhodnu bilješku.

⁵⁶ S. Bešević-Petrov, *Stručak cvijeća...*, Split 1893, 13.

⁵⁷ Isti, *Od šale do satire*, Zagreb 1900. Za opširniju bibliografiju o S. Beševiću v. *Leksikon pisaca Jugoslavije*, I, Beograd 1972, 227-228.

drugoj polovici 19. st. diljem Europe. Ti su pokreti nastajali iz religioznih motiva da bi tek duboko u prvoj polovici 20. st. ekonomski motivi potisnuli religiozne. Vodstvo je sve više prelazilo iz kleričkih u laičke ruke, a interes prevagnuo nad izvornim religioznim motivima. U Njemačkoj je crkvi odani protestanski nacionalni ekonom Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818-1888) posvetio svoje snage izgradnji seljačkog zadrugarstva. Prema podacima u *Privredniku* 1900. je u Njemačkoj bilo 17 000 zadruga s 1 500 000 zadrugara koji su raspolagali novcem od 2 milijarde maraka. Sav taj novac angažiran je u privredne i kreditne svrhe.⁵⁸ Sličan pokret počeo je 1880. svećenik Cerutti u Italiji. Do 1904. osnovano je bilo 885 kreditnih zadruga. U Belgiji je “Boerenbond” što ga je osnovao svećenik Mellaerts imao veliku važnost (1902: 359 mjesnih “gilda”). U Nizozemskoj je 1896. osnovan katolički seljački savez. Iz okolice Lyona 1892. proizašla je “Ligue agricole chrétienne” s ciljem kojeg je Schorlemer-Alst formulirao u statutu svojega seljačkog saveza kao unapređenje “članstva u religioznom, ćudorednom, intelektualnom, socijalnom i materijalnom pogledu.” Dakle, svugdje vidimo u Europi naglašeni religiozni značaj, koji se još nakon prvoga svjetskog rata osjećao samo u Belgiji i Nizozemskoj, da bi postupno prevladao svugdje ekonomski interes.⁵⁹

Dakle, domovina seljačkog zadrugarstva je Njemačka, odakle je inicijativa i sretna inspiracija potekla u druge dijelove Europe. Djelo je započeo, kao što rekosmo Raiffeisen, koji je nakon neuspješne vojničke karijere ušao u državnu službu i bio načelnik u nekoliko manjih općina. U Flamersfeldu je 1849. osnovao “Zadrugu za pomaganje zemljoradnika” koja će biti začetak velikoga djela, koje će mnogi nasljedovati.

U našim krajevima prvi su vrijednost ovoga pothvata shvatili hrvatski Srbi, koji su osnovali zemljoradničke zadruge, a nakon prvih deset osnovali su i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, koji je pokrenuo i svoje glasilo *Privrednik*. Najzaslužniji osnivač ovih privrednih organizacija je trgovac Vladimir Matijević.⁶⁰ Sa Savezom je stvoreno društvo “Privrednik” koje se u svemu u radu s ovim dopunjavalo. Dok je Savez nastojao mobilizirati seljake na stvaranje zemljoradničkih zadruga, dotle je Privrednik organizirao široku akciju za prikupljanje mladih, marljivih dječaka kojima je osiguravao izučavanje zanata, a kasnije i posao. *Privrednik* je bio glasilo oba društva, dobro uređivan list i nadasve koristan savjetnik za sve moguće poslove u poljoprivredi; s velikim zanimanjem pratio je prilike u obrtu i trgovini i vječni je poticatelj odluka da se srpska mladež odluči na ova zanimanja “Zanat je zlatan”, često ponavlja Privrednik sugerirajući da se obrtnik rano osamostali i u dobro vođenom poduzetništvu brzo i uspješno razvije. Kad se pojava *Privrednik*, Jaša Tomić, vlasnik i urednik *Zemljoradničkog prijatelja* obustavio je svoj list, želeći sreću pridošlici na važnom polju. Uredništvo lista je zahvalilo na toj susretljivosti i

⁵⁸ *Privrednik* br. 11/1900 str. 132.

⁵⁹ H. Jedin, *Velika povijest Crkve*, Zagreb 1981, knj. VI-2, 211-212.

⁶⁰ Puno godina kasnije objavio je Nikola Kukić knjižicu pod naslovom “Istina o Vladimiru Matijeviću i njegovom privrednom radu sa šegrtima, Beograd 1929”, u kojoj žestoko napada “privrednog vojvodu”, kako su zvali Matijevića, da je sav taj rad s “Privrednikom” organiziran da bi stvorio ne samostalne radnike od tih trgovaca i obrtnika, nego “vazale njegove nesrpske firme”, “Gustava Schera nasljednici”. Iskorištavao je mladiće kao besplatnu radnu snagu on i njegovi prijatelji, od kojih su mnogi (npr. Lađevići) kupili ogromna imanja u Srijemu. Mnoštvo šegrtova poslanih u svijet za Srbe je izgubljeno, a krijući statistiku Matijević ne pokazuje koliko pitomaca je propalo. Ne znamo pozadinu ovoga napada, očito pamfleta, jer je Privrednik svoje rezultate mogao dokazati desetcima tisuća izgrađenih egzistencija, od kojih svi nisu mogli biti “vazali nesrpske firme” Vladimira Matijevića. Uz to sva tradicija o gotovo kultu Vladimira Matijevića među Srbima govori njemu u prilog i obezvrjeđuje inače teške Kukićeve optužbe: v. N. Kukić, istina o Vladimiru Matijeviću i njegovom privrednom radu sa šegrtima, Beograd 1929. Iste godine je Matijević umro pa ne znamo je li knjižica napisana još za njegova života.

preporuci listu koji je “utro puta zemljoradničkim zadrugama u našem narodu pa i Privredniku.”⁶¹

Sa stranica *Privrednika* seljak je mogao pročitati mnoge korisne savjete. Prije svega u čemu griješi da bi pogreške mogao ispraviti. Mnoštvo je takvih, naoko sitnih upozorenja, kojima *Privrednik* odgaja svoje čitatelje. Jedno od prvih je upotreba jarma, koji vrlo neugodno sputava volove od kojih se tako puno traži i očekuje, a bolno ih se sputava, umjesto da se ove teške i žuljave naprave koje samo muče, zamijene užetima koji ovu vrijednu, poslušnu i pokornu životinju stoje manje napora i boli. *Privrednik* upozorava seljaka koliko svojom nebrigom pridonosi svojem siromaštvu. “Kako žalosno izgledaju dvorišta oko mnogih kuća! Nabuja korov da medveda ne bi opazio u njemu.” Istina voćarstvo ne samo u Hrvatskoj nego i u cijeloj Europi je pokleklo pred strašnom američkom konkurencijom jeftinog voća. Ali kad čovjek realnije pogleda dvorišta, u njima vidi stari dud, bagrem, zovu umjesto voćke. Međutim svijest o korisnosti voća još nije postala sastavni dio razmišljanja seljaka o gospodarstvu. On sve očekuje od njive, no da bi manje troškove mogao podmiriti voćarstvom ili pčelarstvom, teško mu dopire do svijesti.⁶²

Nadalje *Privrednik* poučava zašto je važno duboko oranje, zašto zemlji treba vratiti snagu gnojenjem koju je izgubila nakon žetve. “U đubretu leži bogatstvo, samo mi treba da umemo da ga izvadimo. Mnogi ljudi traže zakopane novce, a ne znaju da su ti novci skriveni u đubretu, i može ih izvaditi samo onaj, koji je pametan, vredan i koji svaki posao radi onda kad mu je vreme.”⁶³ Budući da mnogi ratari nisu znali za umjetno gnojivo kojim su zapadni zemljoradnici podigli plodnost svojih njiva, *Privrednik* je upućivao i na ove velike mogućnosti.⁶⁴

Privrednik je za svaki mjesec predstavljao najvažnije radove i naširoko upućivao kako ih treba obavljati. Valja reći da mu je jezik jednostavan i tako razumljiv, da svaki koji zna čitati, može ga i razumjeti. Posebne naputke daje za vinogradarstvo koje je u to vrijeme zahvatila peronospora. Filoksera još nije došla u sve krajeve. Vinogradi uništeni filokserom nisu plaćali porez, a novo sagrađeni vinogradi s američkom podlogom bili su oslobođeni 10 godina plaćanja poreza. Naravno molba se mora uputiti ministarstvu, koje treba uvjeriti da je zasađen vinograd. Tako je *Privrednik* olakšavao komunikaciju seljaka s često nerazumljivom administracijom.⁶⁵

Bezbrojne su još teme kojim je *Privrednik* htio stajati na raspolaganju čitateljstvu: konjogojstvo, pčelarstvo, korist od djeteline, napomene kod othranjivanja prašćića, sadenje voćaka, ječam za pivovare, koja je prava toplina u stajama, pojenje svinja, izbor sjemena za sjetvu, kod kojeg se zaboravlja da je “kakvo seme takav plod”, njega marve, kako i kada treba odbijati odojke od sise, tuča i pucanje na oblake. *Privrednik* nam donosi jedno zanimljivo uvjerenje naroda u djelotvornost “čistog zvonu”, tj. onoga koje nije zvonilo na pogrebu ili za dušu ljudi koji su umrli neprirodnom smrću. Nadalje *Privrednik* daje naputke o uzgoju i njegovanju goveda, piše o koristi preoravanja njiva pred zimu, o sušenju svinjskog mesa, dokle treba da sišu ždrebad, protiv ušiju na stoci, postupanje sa stajskim gnojivom, o pticama i pčelama prema voćarstvu. Mnoštvo je pouka za žetvu i pred žetvu, o vršitbi, činu kojim ratar stoji pred plodom svojega godišnjeg truda. Mno-

⁶¹ *Privrednik* 1/13. 10. 1898, 1, Šta hoćemo?

⁶² *Privrednik*, 15/27. 10. 1898, 2, Promet voća

⁶³ Isto, 5/17.11.1898, 3, Đubre i đubrenje.

⁶⁴ Isto, 16(29)10.1903, 20, Nešto o vještačkom đubretu.

⁶⁵ Isto. Br. 3/1898, Porez na vinograd.

štvom sitnih upozorenja obasipa seljaka, od potrebe osiguranja žita do proderane vreće kroz koju curi zrno, i opasnosti od onih “koji pre mogu biti bez hleba nego bez duvana”. *Privrednik* je objavljivao prikaze knjiga posvećenih zemljoradničkim zadrugama. Dakle, teško je naći područje u poljoprivredi kojim nije *Privrednik* zabavljen i na kojem nije dao doprinos u korisnom savjetu.

Osim ovih konkretnih poticaja, *Privrednik* je znao mobilizirati duh i kojom narodnom mudrosnom izrekom, koja se mogla dojmiti i biti moto u planiranju gospodarstva. “Tuđa pomoć naplata je skupa”, “Svaki je zanat zlatan, a najbolji je onaj zanat, koga se pravi čovjek ljudski primi”.

Privrednik je nalazio, kao koristan list, i svoje dobrotvore. Prof Trgovačke akademije u Beču, Milan Budisavljević, pretplaćuje veći broj seljaka na ovaj list. Nikola Plavšić, tajnik TOK za Slavoniju plaćao je pretplatu za sve srpske vjeroispovijedne škole u Hrvatskoj, a Petar Babić, trgovac iz Wienerneustadt-a za 6 srpskih škola u Baranji.⁶⁶

Rekli smo da su pred *Privrednikom* bila dva zadatka i da ih je on s uspjehom obavio: afirmiranje Srpskih zemljoradničkih zadruga i podupiranje mladih da si u obrtu stvore sigurnu egzistenciju. *Privrednik* je ponajprije vidio u zadrugama insituciju kojoj je narod blizak jer je upravo izašao iz stare porodične zadruge. Ta činjenica mu je davala vjeru u uspjeh jer “mi tu ustanovu pojmimo bolje nego i jedan drugi narod.”⁶⁷ Na misiju zadržarstva gledalo se ne samo kao na ekonomski isplativu inicijativu, nego moralno i vjerski potrebnu za razvijanje moralnih kvaliteta u narodu. Prema tome, odjeci prvobitnih inicijativa sa Zapada i ovdje su doprli.

Privrednik se posebno čuvao uključivanja u stranačke borbe. Doduše možemo reći da su cijelu akciju vodili članovi Srpske samostalne stranke, ali su u gospodarskom području uspjeli izdići svoje pothvate iznad stranačkih i političkih borbi. To je sigurno pridonijelo njihovom uspjehu.⁶⁸

Drugi važan zadatak pred *Privrednikom* bilo je namiještenje šegrta u razne obrte. Tu je postojala neponovljivo dobra suradnja između svećenika, učitelja i vodstva društva. U pola stoljeća koliko je egzistirao, *Privrednik* je stvorio divljenja vrijedno djelo: 37.000 pitomaca prošlo je kroz ovo Društvo, steklo potrebno obrazovanje i odgoj, a onda bili oslonac srpske političke misli i ekonomske snage. Možemo bez pretjerivanja reći da je gotovo do najnovijega vremena za prevlast Srba nad Hrvatskom korijen zasaden djelovanjem snažnih ekonomskih i političkih činilaca s kraja prošlog stoljeća koje je nosio *Privrednik*, Srpske zemljoradničke zadruge i Srpska banka.

Dužnost, ustrajnost i poštenje vrline su koje Društvo naglašava svojim pitomcima. Nakon završene 4 godine škole za šegrta, mladiće se obično slalo u svijet gdje se sticalo i učvršćivalo novo iskustvo, naučio koji strani jezik. Kad se takav vratio u svoj kraj, bio je od velike koristi i poticatelj mnogih korisnih inicijativa.⁶⁹

Privrednik, koji je bio vrlo racionalan list ipak je često svoje misli okretao prošlosti. Srpska pjesma svjedok mu je kako “pre nekoliko stotina godina srpski narod beše najbogatiji narod na svetu. Vidi se to iz svakog redka naših narodnih pesama. Naši stari nosili su zlatom izvezene haljine. Oružje im je bilo zlatom okovano, a posuto dragim kamenjem i sitnim biserom.” U to vrijeme “Englezi, Francuzi i Nemci bili su prema nama pravi sirotani.” Ali glavno je pitanje: “A kako nam je danas? Pa kud se delo Nemanjino

⁶⁶ Isto, br. 13/1902, Bilješke

⁶⁷ Isto, 5/27.10.1898,2, Zemljoradničke zadruge.

⁶⁸ Isto, br. 21/1901, Bilješke.

⁶⁹ Isto, 18(31)12.1903,24, *Privrednikova* lekcija – dodatak br. 24.

blago?" Ovo inzistiranje na staroj slavi imalo je za cilj da se sada udvostruče snage da se postigne ono što su pjesme opjevale. No, lako je predvidjeti da su ti u zlato obučeni, sa zlatom okovanim oružjem bili pojedinci i da ih u skromnom, mirnom, radnom narodnom temelju nije bilo. *Privrednik* je htio očarati svoje čitatelje da im podigne ponos i nadu da se povijest može ponoviti. Uzrok takvom općem siromašenju vidi u gubitku društvenog štita srpskog naroda, porodičnih, kućnih zadruga koja institucija nije zamijenjena ničim boljim. On im odaje duboko priznanje, jer su uz vjeru sačuvale narod i u srednjem vijeku bile "osnov našeg bogatstva i sjaja." Novčano gazdinstvo pokosilo je kućne obiteljske zadruge. Budući da zapadni narodi nisu imali takvu društvenu instituciju, lakše su preboljeli utjecaj novca koji mijenja društvo. *Privrednik* se nada da će nove zemljoradničke zadruge biti ona dostojna zamjena obiteljskim zadrugama i tu silnu potrebu za mnogim novim stvarima koje je nekoć sam proizvodio, da će seljak udruživanjem osigurati.

Jedan od trajnih stavova *Privrednika* jest antisemitizam. Na Židove je *Privrednik* sasuo pravu lavu oputžbi za sve zle navike svih osobito slavenskih naroda. Hrvatima zamijera filosemitstvo izraženo na mnoge načine osobito u hrvatskom gospodarstvu, napose u bankarstvu, gdje su sve "mahom Čivuti".⁷⁰ Tako je Hrvatska uz Ugarsku postala prava "židovska oaza".

Privrednik je veliku opasnost vidio u jednoj crti mentaliteta srpskog naroda. "U nas ima još inteligentnih ljudi, koji vele da je za Srbina dostojnije biti tuđ žandar, pandur, pisar i egzekutor, nego pošten i samostalan radnik – zanatlija. Mi se zanosimo za nekim gospodstvom i izmičemo se od časnog rada, a upadamo u najropskije tuđe službe. Naši najimućniji trgovci i zanatlije šalju svoje najvaljanije sinove u vojsku i činovnike, a prema tome udaju i svoje kćeri."⁷¹ Teško da bi se bolje i kraće, jasnije i iskrenije opisala ona sklonost prema nekim zvanjima, kojima su Srbi ostali vijerni cijelo stoljeće, koja je isto tako dugo bila uzrok hrvatsko-srpskom sukobu. Žandar, pandur, egzekutor, oficir i činovnik – cijelo stoljeće je kod Hrvata stvarao sliku Srbina koji je sluga i gospodar države i zato nadasve nepopularna osoba.

Za razliku od drugih srpskih listova *Privrednik* je puno manje pronalazio "ugroženog Srbina". Jedan prilog ove činjenice da Srbi nisu bili "građani drugoga reda" može biti i karijera dra Livija Radivojevića, koji je bio dugo predsjednik Srpskih zemljoradničkih zadruga i koji je preminuo 7.2.1903. "Pokojnik je do smrti ostao sav Srbin, dičeći se imenom naroda svoga i u najvećem poštovanju držeći veru pradedova svojih." *Privrednik* tako po stotinu puta potvrđuje da Srbi nisu bili "građani drugoga reda", da su im bila dostupna sva mjesta, pa i ona najviša u državi. Tako i Livije Radivojević (1821-1903), koji je karijeru započeo pod banom Jelačićem, a vrhunac postigao 1874. u vrijeme kad je, kako to srpski listovi vole ponavljati, "pod banom Mažuranićem počelo proganjanje Srba." Tada ga vidimo na čelu vrhovnog suda kao predsjednika Stola sedmorice. Pravi, tajni savjetnik cara i kralja, okićen velikim križem Franje Josipa, bio je počasni predsjednik Srpske banke i počasni predsjednik Saveza Srpskih zemljoradničkih zadruga. Karijera u kojoj nije ništa manjkalo.⁷²

Ne možemo reći da je *Privrednik* nostalgičar, da ga je obuzimala nepovratna tuga za prošlim vremenima, ali da ih smatra sretnijim, osobito vrijeme kućnih zadruga i cehova, on to puno puta ponavlja. Obrtnik je tada sirovine uzimao od naroda i gotovo sve

⁷⁰ Isto, 15/27.10.1898,2, "Hrvatska velika banka"

⁷¹ Isto, br 4/1899, str. 123.

⁷² Isto, izvanredni broj 1903, + Dr Livije Radivojević

proizvode njemu i prodavao. Prometne prilike bile su slabe, toliko slabe da se teže prolazila jedna županija u ta “sretna vremena” nego sada cijela država, pa je sretni pripadnik obrtničkog staleža bio zaštićen od konkurencije. Prijelaz s cehova na slobodno tržište i konkurenciju dogodio se tako brzo, strana je roba potisnula slabijeg i nespornijeg domaćeg čovjeka. Sve je to budilo sjetu u *Privredniku* za starim vremenima. Ovaj list nalazi izlaz u stvaranju vlastitog obrtničkog staleža. Nijedan obrt nije tako podložan modi kao krojački. Ljudska sujeta i luksuz toliko su utjecali na ovaj obrt da se krojači obučavaju i u krojačkim akademijama. To je obrt koji će u svakom vremenu imati osiguranu budućnost. Uz krojački, *Privrednik* preporuča pekarski, klesarski, zidarski, mesarski, slastičarski obrt za koje se žali da su ih kod nas potpuno preuzeli Židovi. Cipelarski obrt postao je dio mode, koji nameću posebno Englezi. Taj obrt je po svojim zahtjevima dostigao savršenstvo, pa ga *Privrednik* preporučuje Srbima kao perspektivan.⁷³

Od svih društvenih slojeva *Privrednik* je najkritičniji prema inteligenciji. Svugdje je nalazi zabavljenu samo politikom. Politička narodna pitanja toliko su je zahvatila “da je isticanje privrednih stvari, pitanje kruha, značilo: rušenje narodnog pravca – te je s toga suzbijano na sve strane.”⁷⁴ Čak je i veliki Miletić nalazio opasnost u postavljanju “pitanja kruha”. *Privrednik* vidi svu inteligenciju na području politike, “kao da smo mi pozvani da rješavamo velika svjetska pitanja.” On ne odriče važnost toga područja, ali ga ne smatra jedino važnim, dok se zanemaruju bitne stvari kao što su gospodarska pitanja.

Posebnom brigom *Privrednik* je zaogrnuo obrtnike i tu na svakom koraku vidi padanje. Industrija je praktički zanatstvo osudila na smrt. Čarobna riječ spasa je “udruživanje”. On je veliki zagovornik potpunog osamostaljivanja Srba u svim granama gospodarstva. Preduvjet je za to da Srbi sav novac povuku iz drugih novčanih zavoda u srpske. Srbi dakle “treba da se otresu do kraja tuđeg utjecaja, da prikupljaju i dalje svu svoju snagu u svoje ruke, da upravljaju sami sobom kako bi postigli krajnji cilj sve svoje gospodarske politike.”⁷⁵

Rekapitulirajmo. *Privrednik* je list za promicanje gospodarskih interesa Srba u Hrvatskoj. Glasilo je Saveza Srpskih zemljoradničkih zadruga i Srpskog privrednog društva “Privrednik” u Zagrebu. Ta dva društva su se uzajamno dopunjavala a njihovo glasilo je skladno zagovaralo njihove interese. Prvo je nastojalo popularizirati razvitak zemljoradničkih zadruga, koje su bile gospodarsko-moralne institucije, i u tome je imalo prilično uspjeha. Društvenu krizu u kojoj se našlo društvo u cjelini nisu mogle riješiti samo zemljoradničke zadruge. One su rješavale s uspjehom krizu stanovništva s manjim imanjima. Bogatije građanstvo je dalo impuls privrednom razvitku stvaranjem Srpske banke 1895.

Društvo “Privrednik” nastojalo je stvoriti srpski građanski sloj. Počelo je metodom koja doduše na prvi pogled daje učinak sporo, ali dugoročno gledano najbolji, najsigurniji rezultati nisu izostali. *Privrednik* je odškolovalo, iz siromaštva otrgnuo oko 37 000 dječaka i djevojčica, kasnije dobrih radnika.⁷⁶

Budući da je bio manje ideologiziran list, sasvim bliz konkretnim uspjesima srpskih privrednih ostvarenja, *Privrednik* nije tražio po svaku cijenu “ugroženog Srbina”. Ali, kao i većina srpskih listova zadržao je antisemitizam kao uvjerenje i s njime je najčešće povezivao sukobe s Hrvatima. Okrivljujući Hrvate kao filosemite zbog uloge koju su na svim područjima u njihovom javnom, političkom i gospodarskom životu igrali Židovi,

⁷³ Isto, 7(19)1.1899,1, Naši zanati.

⁷⁴ Isto, 19.11(1.12)1898,4, Naši zanati.

⁷⁵ Isto, br. 7/1902, Kud treba da ulažu Srbi svoje uštedene novce?

⁷⁶ Spomen knjiga Srpskog privrednog društva *Privrednik* 1897-1947, Beograd 1984, 2.

često su se optužbe na račun Židova ticale i Hrvata. Valja istaknuti da ih Privrednik nije nikada iznosio paleći za sobom sve mostove za povezivanje.

Srbin

List *Srbin* počeo je izlaziti u Gospiću 1(13)11.1898. Izlazio je dva puta mjesečno (1. i 16. dana u mjesecu) s pretplatnom cijenom za godinu od 5 kruna za austro-ugarske zemlje. Pojedini broj stajao je 2 filira. List je u raznim rubrikama htio sistematizirati građu koju je iznosio: “Iz srpskog i slovenskog svijeta”, “Iz stranog svijeta”, “Književnost” (ali samo vrlo kratke natuknice o izdanjima Srpske književne zadruge, koja je u Gospiću imala aktivnog povjerenika Milana Trkulju), “Naši dopisi” s tekstovima koji s terena potkrjepljuju u svemu osnovne stavove vlasnika lista. U rubrici “Na biljezi” uglavnom su stalni sukobi s gospićkim hrvatskim glasilom “Hrvat”. Rubrika “Pravoslavlje u borbi” puna je najnevjerojatnijih priča i oblika ugroženosti srpstva i pravoslavlja. Za list je uvijek najvažniji uvodni članak, kojim se izriču osnovne misli. Iako se prije svega isticao naglašenim rodoljubljem, “*Srbin*” se često žalio da ga ne čitaju.⁷⁷ Kad se uzme činjenica da je nepismenost bila u toj našoj županiji najveća, lako ćemo razumjeti nevolje “*Srbina*”.

Vlasnik i izdavač lista bio je tridesetosmogodišnji paroh iz Kule Petar M. Krajinović, poznat po svojoj knjizi “*Srpska crkva na Lici od prvog joj pojava do Krušedolskog sabora, 1400-1708*”, koju je komponirao samo kao izmjenu pravde, koja je uvijek na srpskoj strani, i nepravde kojoj su Srbi kroz povijest izloženi.⁷⁸ U srpskim krugovima stekao je zasluge neodmjeranim napadima na Klaića kao plagijatora. Kao stalni suradnik *Srbobrana* imao je već iskustva, pa se odlučio i na pokretanje vlastitog lista. Ne znamo ništa o vlasniku lista parohu Krajinoviću, ali svakako je činjenica da se ogriješio o “disciplinarna pravila” ustrajavajući na izdavanju političkoga lista. Urednik lista bio je katolik Rudolf Desselbrunner, koji je kao vlasnik tiskare i knjigovežnice u ovome poslu našao svoj probitak. List je tiskan u njegovoj tiskari.

Srbin je imao izrazito nacionalno-političku misiju. Tiskan je ćirilicom, često ekavski. A da će list biti vođen posebnim stilom dao je do znanja njegov vlasnik odmah u “Prvoj riječi”. “*Srbin* je najmlađi borac srpski”, koji je pokrenut s namjerom “jačanja srpske svijesti i obrane srpstva i srpskih svetinja na ovoj strani – S vrža Velebita na domak Gori Petrovoj.” Obećao je s Hrvatima zagovarati sporazum koji objema stranama donosi korist. No odmah stavlja do znanja da na tu slogu ne računa i to takvom sigurnošću i tonom kojom govori onaj koji nešto i ne želi. “Ali u najnovije vrijeme među tom braćom našom posijano je sjeme, u kojemu mi ne vidimo dobra. Tu braću našu uče svačemu samo ne sporazumu s nama.” Hrvati su isključivi krivci za te sukobe. *Srbin* osigurava dobru volju za svaki razgovor dok je moguće. “A kad se prometnu u neljude, da ih prezremo kao bjesomučne patuljke, koji Srpstvu i Pravoslavlju samo pakosti nanijeti mogu, ali ga nijesu kadri poljuljati ni omesti.” Ovom uvodnom riječju bilo je jasno dato do znanja da će hrvatsko-srpski odnosi biti glavni sadržaj lista. Usput rečeno, onakav stil i obraćanje jednom narodu kojeg se stalno optužuje da ugrožava egzistenciju Srba, pokazuje da je moć tih “ugroženih” Srba, tako narasla da su je postali svjesni. *Srbin* je prava zbirka svih mogućih oblika ugroženosti srpstva i pravoslavlja. Na Širokoj Kuli npr. katolički župnik određuje pravoslavnom svećeniku koliku i kakvu smije imati ogradu, koliko smije imati dvorište.

⁷⁷ *Srbin*, 1(13)2.1899,6, Još jedna poruka.

⁷⁸ P. Krajinović, *Srpska crkva na Lici od prvog joj pojava do Krušedolskog sabora 1400-1708* Zagreb 1892. Knjiga je pretiskana iz *Srbobrana*.

Slično je u Korenici i Udbini, a sve zato što mrze pravoslavlje. “Nijesu to lične zaštitnice, taj je napadaj u vjerskom momentu, napadaj je to na pravoslavlje”, nalazi najsigurnije objašnjenje nekog sukoba s “dokonim popom Mirom” paroh Krajinović.⁷⁹

List je obećao doprinose u njegovanju srpskih običaja, razvijati ljubav prema vjeri, pratiti ekonomska kretanja i savjetovati narod “u borbi protiv prosjačkog štapa”, što bi trebao biti određeni socijalni program.⁸⁰ *Srbin* jest htio govoriti u ime seljaka, često je kritizirao “srpsku gospoštinu” da “svoje brige otaljava” a nije joj stalo “šta 'ko'un' radi, misli kako mu je” pa često dolazi do njihovoga sukoba. *Srbin* osjeća poziv da te sukobljene strane pomiri. No ipak ponovimo: unatoč povremenim izletima u svakodnevni život naroda, *Srbin* je sav uronjen u srpsku nacionalnu misao. Odmah je otvorio front prema *Hrvatu*, glasilo Čiste stranke prava u Gospiću. Na ovoj bojišnici se *Srbin* tako ušančio da nije nalazio ništa u rječniku osim grdnji i optužbi prema onima koji se “ortače protiv nas s Čivutima i Bog te pita s kim.”⁸¹

Osim ideološke strukture koju možemo rekonstruirati sa stranica *Srbina* on je izvor i za razna događanja u Gospiću. List daje dosta prostora trgovcima koji su ga zadužili i koji su mu položili ekonomski temelj (Milan Trkulja trgovac mješovitom robom, V. Popović). *Srbin* je trgovcima davao veliko značenje u nacionalnoj misiji i stalno pozivao da im se pomogne. Devizu “svoj svome” smatrao je korisnom za takvu vrstu rodoljublja. Bezbroj puta se u *Srbinu* ponavlja kako su Srbi nekada držali svu trgovinu “od Beča i Pešte preko cijog Balkana”. Židovi su najveći krivci što je taj primat izgubljen, pa su uz Hrvate i oni prognani iz svijeta soja koji je kadar bilo što dobro napraviti. Rekosmo da su trgovci nositelji najrodoljubivijih akcija. To *Srbin* izriče ovim riječima: “U srpskim neoslobođenim zemljama trgovci su oni koji stalno rade na dobru narodnom. Da njih nije... srpska bi stvar mnogo puta bila propala”,⁸² zagovarao je *Srbin* protuuslugu ovim dobrotvorima. *Srbin* nadalje opisuje osnivanje Srpske štedionice u Gospiću, koja je počela s glavnicom od 30.000 for uplaćenih u 1.000 akcija u srpskim općinama gospićkog i gračačkog kotara. Najviše je akcija u rukama seljaka, kojima je bila od velike pomoći kad je nerodica 1898. ugrozila život seljaka.

Srbin je nastojao biti posrednik u traženju posla u vrijeme sezonskih radova u Slavoniji. Zagovarao je odlazak mladića u obrtnike, kako bi si najbrže osigurali egzistenciju. Inače je sa svojih stranica često upućivao savjete seljaku u obradi zemlje u vječnoj borbi za žito, kojega u Lici nikada nije bilo dovoljno, pa se uvozilo iz Bosne ili s drugih strana.⁸³

U prosincu 1898. počela je plima skupštinskih pokreta koje su organizirali članovi Srpske samostalne stranke najprije peticijom predstavnika Ličko-krbavske županije, onda zborovima Srba u Okučanima i Mitrovici početkom 1899. U predstavi iz Ličko-krbavske županije Saboru tražilo se da se zakonom uredi neograničeno i slobodno isticanje srpske narodne zastave; da se ćirilica zakonom potvrdi kao pismo ravnopravno u svemu latinici, a kod buduće obnove Nagodbe da se inzistira na tome da bude ravnopravno pismo u svim zajedničkim poslovima (financijskim, poreznim, poštanskim i brzojavnim službama); tražilo se nadalje da se izmijeni školski zakon 1888. tako da Srbi nisu dužni ni općinskim ni “zemaljskim” nametom uzdržavati komunalne škole, a da općine budu dužne davati prinose srpskoj konfesionalnoj školi kao i komunalnoj školi i napokon da se pred zakonom

⁷⁹ *Srbin*, 1(13)3.1899,8, Pravoslavlje u borbi.

⁸⁰ *Isto*, 1(13)11.1898,1, Prva riječ i-poruka

⁸¹ *Isti broj*, Na biljezi.

⁸² *Isto*, 1(13)10.1899,22, Sami sebe podizimo

⁸³ *Isto*, 16(29)8.1900,20, Privreda

izjednače Pravoslavna i Katolička crkva.⁸⁴ Ticalo se to konkordat, za koji se tražilo da se ukine. On naime odavno nije ništa koristio Katoličkoj crkvi, ali samo njegovo postojanje je budilo kod Srba nepovjerenje. Da su Srbi u ovim međukonfesionalnim odnosima imali veću korist o tome će biti riječi kasnije.

Posebno je bilo pitanje izvješavanja zastave. Vladinom naredbom zastava je nazvana “narodno-cekvenom zastavom”, s nuputcima gdje se smije staviti: na crkvu, pravoslavnu školu i parohijalni dom. Time je ta zastava svedena na vjersku zastavu, a kako je u zgodama kad je bila izvješena, uz nju morala biti i “zemaljska”, time je “crnijem na bijelu povrijeđen domovinski osjećaj srpskog naroda kraja ovoga.” Teško da se može povjerovati u iskrenu ispovijed *Srbina*. Naime, činjenica je da se srpska zastava vila u svim prilikama života: na vjenčanjima, proslavama, u kolu, zboru, na kućama, ljudi su hodali njome zaogrnuti. No, budući da se ta zastava među Hrvatima smatrala zastavom države Srbije, shvatili su je kao protezanje srpskih pretenzija na hrvatske zemlje i širenje velikosrpskih ideja, pa kako zakonom nije reguliran stvarni status, dolazilo je do sukoba. Naravno, “stekliši” nisu mogli gledati “trake srpske preko junačkih pleća Srbinih” pa su je htjeli okaljati. I što je najvažnije prema izvješću u *Srbinu* policija je često mirno gledala napade na srpske svatove, “komesar ni uvom da makne...”⁸⁵ Ovakvih izvješća s ovakvim ponašanjem policije kad su hrvatski interesi napadnuti, isto tako smo se načitali u hrvatskom tisku, pa ovaj ovdje donosimo samo da bi smo prikazali stil, a ne da bismo na njemu gradili stvarni položaj Srba u Hrvatskoj. On se ogledao u mogućnostima njihove afirmacije, osnivanja institucija, a ne u pojedinačnim sukobima kojima ne možemo dokazati ni uzrok ni sadržaj.

U “povrijeđenost domovinskih osjećaja” ličkih Srba nemamo puno razloga vjerovati, jer sam *Srbini* svjedoči o opravdanosti sumnje. Naime, otkad je izašla naredba 1898. da se “narodno-crkvena zastava” (ne srpska) smije stavljati samo na školu, parohijski dom i crkvu, i to uz “zemaljsku” (hrvatsku), *Srbini* svjedoči da narod nije htio izvješavati nikakvu zastavu, svjedoči “da je Srbini napustio svatovanje, a sa svatovanjem i crkveno vjenčanje, konkubinati nas poplaviše, koje osim mnogijeh drugih uzroka, potpomaže i pomenuta naredba.” Svakako neobičan način protesta za koji vlasnik *Srbina*, inače paroh, ne nalazi riječi osude.

Srbini je prepun termina poput progonjen, tjeran, neravnopravan, diskriminiran, pun je “građana drugoga reda”, i jedan je od listova koji su našu javnost činili vrlo bolesnom. Kad čovjek čita *Srbina* rekao bi da Srbi ne smiju, kako on kaže, “ni beknuti.” A s druge strane sa stranica toga lista ore se slavljaja sv. Save po selima i svim većim mjestima, priređuju se srpska sijela, u Gospiću postoje Srpska štedionica, Srpsko pjevačko društvo, Srpska čitaonica,⁸⁶ institucije za koje se ne može reći da ih osnivaju ugnjeteni, progonjeni, neravnopravni, “građani drugoga reda”. Za sve što se Srbima događa, kriva je nepravda koja im se na svakom području života čini. Mreža škola podešena je prema interesu Hrvata, iz državnog proračuna oni dobivaju više novca, iako je u Županiji 2,27 % više Srba; to je uzrok što više katoličke djece ide u školu i pučku i srednju i “eto uzroka zašto mi nazadujemo”, tvrdi kategorički *Srbini*.⁸⁷

⁸⁴ Isto, 1(13)1.1899,5, Visokom Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u Zagrebu; v. također V. Krestić, Građa o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji (1848-1914), knj. 2, Beograd 1995, 289-290.

⁸⁵ Isto, 16(28)9.1899,21, Trulo je

⁸⁶ Isto, 1(13)1.1899,6, Svetosavsko slavlje

⁸⁷ Isto, 16(28)7.1899,17, Što dalje – to gore

Srbini se žali kako u gospićkoj gimnaziji ima manje Srba profesora (3) nego Hrvata (14). Statistika pokazuje da Srbi manje biraju prosvjetna zvanja, što i Vlada iznosi kao argument. No, *Srbini* nije zadovoljan ovakvim činjenicama, za nj su one hotimično stvorene da bi srpska djeca imala što manje učitelja svoje narodnosti, jer *Srbini* “po svom vjerskom i prirodnom osjećaju ima više simpatija za pravoslavnu djecu i poklanja joj više pažnje nego koji inovjerac i inoplemenik.” On traži da na gimnaziji u Gospiću bude pola profesora Srba pola Hrvata. “Izgovor da nema dosta Srba ne vrijedi ništa, neka se Srbima daje dosta stipendija kao i katolicima pa će ih biti.”⁸⁸ Nismo se mogli upuštati u analizu podijeljenih stipendija, kako bi se ustanovilo pravo stanje. Naveli smo samo mišljenje F. Supila kasnije na jednom mjestu u ovom radu, koji tvrdi sasvim drugačije, dapače da su Srbi bili kod dodjele stipendija znatno privilegirani.⁸⁹

Jedan od trajnih elemenata ideološke strukture *Srbina* jest antisemitizam. On optužuje Hrvate da su se uortačili s “Čivutarijom” protiv Srba. “A dali je Čivutarija kadra usrećiti Hrvate i Hrvatsku žvelikuž i žmaluž o tome nećemo mi da govorimo.” Za *Srbina* su Židovi nadasve podmukao i pohlepan narod koji gleda izazvati i izrabiti neslogu raznih naroda, da bi iz te mržnje napunili svoje džepove. Ne vidimo ni jednom riječju objašnjenja za ove tvrdnje po kojima bi Židovi bili uzrok hrvatsko-srpskog sukoba. Budući da su se Židovi prilagodili novoj domovini, stupili u njene gospodarske i političke organizacije, nadmašili Srbe u prilagođavanju novim uvjetima gospodarstva, izražavali se javno i u svojem radu kao hrvatski patrioti, *Srbini* je našao za potrebno njih napasti, da bi nečim optužio trećega, pokazao čak razumijevanje prema Hrvatima, a sa sebe skinuo svu odgovornost za sukobe koji neće izazvati male posljedice u povijesti oba naroda.⁹⁰ Antisemitizam *Srbina* logična je činjenica njegovoga pripadništva samostalnoj stranci. A kako rekosmo sve srpske tkz. liberalne stranke su antisemitske.

Srbini se žestoko borio protiv loših navika u svom narodu. Liječenje vraćanjem bio je unosan posao, od kojega narod nisu mogli odvići ni liječnik, ni učitelj, ni svećenik. “Nebrojeni su slučajevi u kojima se traže te varalice narodne”, vračari i gatarci poradi raznih bolesti, nesloge u braku, i raznih drugih nevolja koje tište narod na čijoj neukosti oni zarađuju. *Srbini* nastoji upozoravati seljake i savjetom biti od koristi.⁹¹

Za razliku od borbenih članaka, kojima je u ovom periodu ispunio list koji blago rečeno nedolikuju jednom parohu, ovakvih savjetodavnih koji upozoravaju seljake od kuda prijeti zlo, jako je malo. Ocjenjujući po tome i sadržaju članaka kako je svoju časnu svećeničku dužnost obavljao svećenik paroh Krajinović, ne bismo mogli reći da je njegova pastva imala dobrog duhovnika. Stvaranju “dobroga Srbina”, podredio je on u svemu svoju svećeničku dužnost. Možda su prazne crkve na koje se žalio Krajinović, a te žalbe odzvanjaju u svim listovima koje smo analizirali, imale svojega uzroka u prevelikoj politizaciji pravoslavnog svećenika. On se u toj borbi za podizanje i jačanje nacionalne svijesti brinuo do posljednje sitnice. Možda to i nije sitnica, ali jedva da se otimamo dojmu da je svećenikova misija važnija od brige koje će slike imati tko u svom stanu. Ikonografija je morala biti potpuno srpska. Slika Paje Jovanovića, “djed uči unuka mačevanju” bila je preporučena svima. Usto je paroh Krajinović komentirao kao pouku kako će mladi “Kosovo okajati”. Sliku je dao oleografski umnožiti trgovac Petar Nikolić, pa *Srbini* preporuča “bacaj sa zida tuđinske nakarade”.⁹²

⁸⁸ Isto, 1(14)9.1900,21, Kako nas protežiraju

⁸⁹ V. bilješku 521. ovoga rada

⁹⁰ *Srbini*, 1(13)2.1899,6, Na biljezi; Isto, 16(28)6.1899,15, Izrailju – mi hoćemo da živimo bez tvoje pomoći.

⁹¹ Isto, 16(29)8.1900,20, Liječimo zlo.

⁹² Isto, 1(13)11.1899,1, Razno

Pročitavši cijeli list u vremenu koji nas zanima (od 1907 nakon pauze ponovno je pokrenut), možemo zaključiti da je list koji je izdavao ovaj "oštri" srpski svećenik (urednici su tu bili samo kad je trebalo ići na sud), možemo reći da je svoje čitatelje uvijek poticao na jednostrano razmišljanje i zaključivanje, da mu je nedostajalo onog minimuma smisla za nijanse kojima obiluje život, da ga zapravo te nijanse, koje bi mu povećale kvalitetu lista, nisu ni zanimale. Petar Krajinović stvorio je jedan list u kojemu prevladava ona dosadna integralnost misli s crno-bijelim slikama, koje čovjek naviknut da je život satkan od bezbroj nijansi, teškom mukom čita.

Srpski glasnik (1899)

Pakrac je u drugoj polovici 19. st. bio sjedište važnih crkvenih i kulturnih institucija, po kojima se izdvajao svojim značenjem. Svakako da je kao malo mjesto za nj bila najznačajnija činjenica da je bio sjedište eparhije, koja je obuhvaćala veliki prostor u koji je ulazio i Zagreb. Na kraju 19. st. u Pakracu je bila Srpska učiteljska škola, Srpska ženska dobrotvornazadruga, Dobrotvorno društvo za posmrtnu pomoć "Srpska zajednica", Srpska zanatlijska zadruha, Srpsko crkveno pjevačko društvo, Srpska čitaonica, Srpska štedionica, Srpska štamparija J. Zoričića. Iako u jednom malom mjestu nije lako pokrenuti novine, ovoliko institucija svjedoče o snazi srpskog stanovništva, koje se moglo odvažiti i na taj korak. Ove činjenice svjedoče i o tome da su se Srbi mogli organizirati kako su htjeli. Ovisilo je samo o snazi i inicijativi. Da je taj "rad i razvitak u materijalnom i prosvetnom pravcu... hvala Bogu posljednjih dana znatno napred koraknuo", svjedoči i *Srpski glasnik* promatrajući činjenice.

Tako se 5.3.1899. u Pakracu pojavio prvi broj *Srpskog glasnika* pod uredništvom Jovana Kneževića, koji je bio i vlasnik lista, s podnaslovom "Nedjeljni list za prosvetu i druge narodne potrebe." Izlazio je samo tijekom 1899. da bi bio obnovljen 1907. List je izlazio na četiri stranice s godišnjom pretplatom od 3 for, tiskan je u tiskari J. Zoričića u samom mjestu.

Ambicije lista nadilazile su lokalnu razinu. List je želio biti tumač zbivanja na crkvenom, školskom i uopće društvenom životu Pakraca, ali i "branič sviju naših narodnosnih prava, kojih je prvi među prvima slobodan rad i razvitak u materijalnom i prosvetnom pravcu." Želio je biti zastupnik interesa srpskog naroda u Slavoniji, osobito u Pakračkoj eparhiji.⁹³ List je pisan ćirilicom i ekavicom.

Sadržaj je razvrstan po rubrikama "Vesti iz mesta i sa strane", "Privreda", "Književnost", "O zemljoradničkim zadrugama", "Pogled po svetu", "Podlistak", "Pogled po Mitropoliji", "Dopisi", "Pouke za narod". List je nastojao djelovati odgojno, utjecati na razborito svakodnevno ponašanje na svim područjima života. U tome mu je najbolji pomoćnik bio svećenik, koji upozorava na niz mana seljaka, od kojih su osobito opasna različita i mnogobrojna svetkovanja. Svaka prilika se koristi za skupo praznovanje.⁹⁴ I svakodnevni život toliko je seljaka pritisnuo problemima da ih on sam nije mogao riješiti. Najveći je svakako zaostali dug za poreze. Intervencijom velikog župana Nikole pl Jurkovića u Ministarstvu financija donešen je "naputak u predmetu uređenja zaostataka na izravnim porezima i vojno-oprostnoj taksi u Hrvatskoj i Slavoniji", po kojem je većina starog duga otpuštena, a za svaku općinu stvoreno je posebno povjerenstvo da bi se novi dug pravovremeno podmirivao.⁹⁵

⁹³ *Srpski glasnik*, 21.2(5.3)1899,1, Našim čitaocima

⁹⁴ Isto, 19.9(1.10)1899,31, Rak - rana

⁹⁵ Isto, br. 36/1899, Porezni zaostaci

List je prije svega nastojao razvijati srpsko rodoljublje. Na primjerima otaca željelo se stvoriti odanog, uvjerenog, “čelik – Srbina” koji će “Kosovo osvetiti”. Ideal koji nije silazio sa stranica ni jednih srpskih novina. Odanost srpskoj ideji i pravoslavlju to su vrline koje se bez konkurencije najviše cijene. Nesklona povijest je neke prisilila da promijene i vjeru ali narodnost srpsku nisu napustili, nepotkrepljuje svoje tvrdnje autor i argumentima. Zato se, dok se za svakim i pojedinačnim prelaskom s pravoslavlja žestoko protestira i napada zbog ugrožavanja, svom dušom aplaudira prelasku 2.000 Santovčana na pravoslavlje. Između ostalih dokaza da su Santovčani Srbi, jak su “argument” Srpskom glasniku i njihovi brkovi i kosa koja se vidi još “na kosovskim junacima”. Naravno da takvu argumentaciju ni jedna razborita riječ nije mogla pokolebati.

Srpski glasnik s posebnom pažnjom prati Srpsku učiteljsku školu u Pakracu. Učitelji iz ove škole mogli su biti namješteni samo kao namjesni učitelji, budući da škola, zbog nekih statutarnih razloga, za koje se list zalagao da ih se otkloni, nije imala pravo javnosti.⁹⁶

Ono što ovaj list također karakterizira jest odano rusofilstvo. Tako su i “Pouke za narod” najčešće izražene kroz ruske poslovice. Uz to su s pažnjom prikazana i slavna imena ruske književnosti.

Srpski glasnik je znao cijeniti doprinose ljudi iz srpske sredine. Tako je sa simpatijama u nekrologu popratio život i smrt samoukoga povjesničara Manojla Grbića (1844-1899), čovjeka čiji je doprinos razvoju srpske ideje u Krajini stavio uz bok čuvenoga Nikole Begovića. Pisca “Karlovačkog vladikanstva” kao i njegovo djelo u nekrologu *Srpski glasnik* je ocijenio s velikim poštovanjem.⁹⁷

Pri kraju godine dvostruka kriza je zahvatila list. Najprije je iz Pakraca otišao J. Zoričić koji ipak nije mogao izdržati konkurenciju, pa se list nastavio tiskati u tiskari Lavoslava Kleina. Drugi još teži, stalna je borba s predplatnicima. Ni jedan ju urednik nije izbjegao. Ali Jovan Knežević je pod tim bremenom i premnogim kritičarima, koji su očekivali još radikalniji list, posrnuo i te godine ga je i ugasio, obnavljajući ga 1907.

Iako je težio da nadmaši lokalne granice, *Srpski glasnik* u tome nije uspio. Premali broj predplatnika, preveliki broj kritičara, a premali suradnika, iscrpili su snage urednika, koji je ostavio sasvim osrednji lokalni listić, kojega karakteriziraju sve one značajke koje smo kod srpskih lokalnih listova uočili: odanost pravoslavlju, ali ne tako da ono produhovljuje život, nego jača nacionalnu svijest, inspiraciju poviješću kao nadahnućem za buduću borbu, rusofilstvo, i briga, ali sporedna briga, za teške probleme običnog puka.

Srpsko kolo (1903)

Jedan od mnogih srpskih listova kratkoga vijeka. Prvi broj izašao je 3(16)10.1903. preporučujući se podnaslovom “Narodni list” širokim slojevima. Uredništvo lista nalazilo se u Nikolićevoj 8. List je bio dvotjednik s godišnjom predplatom 2,40 kr za zemlje Austro-Ugarske, a za inozemstvo 4 kr. Pojedini brojevi stajali su 10 nov i izlazili su na 8 stranica. Novine je izdavalo Društvo “Srpsko kolo”, a uređivalo Uredništvo *Novog Srbobrana*. Odgovorni urednik je bio Bude Budisavljević, koji, usput rečeno, nije imao veze s poznatim ličko-krbavskim županom.

List se trudio pisati razumljivim jezikom za najšire slojeve, posebno ratare. No, nije ponajprije htio rješavati i njihove probleme. Njegov program je s izrazito nacionalnom

⁹⁶ Isto, 12(24)12.1899,43, Naša učiteljska škola i javnost; pravo javnosti škola je stekla 1904. kada su uklonjene zapreke u Statutu.

⁹⁷ Isto, 18(30)4.1899,9, +Manojlo Grbić

misijom. Tako su i prvi redci posvećeni i srpskim junacima Marku Kraljeviću, Milošu Obiliću, Strahinji Banoviću, Jug Bogdanu i devetorici Jugovića. No iako je svjesno da su vremena drugačija, da traže junake uma, Uredništvo unatoč toj spoznaji u programu ne miče od obećanja da će narodu kazivati “o našim starim, još onda kad smo carevali, pa sve do danas.” Obećaje upoznavati narod sa zakonima, poučavati ga kako će čuvati zdravlje. Time su suvremeni naponi njegove misije izvršeni. Glavno odgojno sredstvo u listu je narodna pjesma i pripovijetka, koje obećaje u izobilju “jer se i iz njih može mnogo naučiti, osokoliti i očeliti u teškom životu današnjem.”

Kao i mnogi drugi listovi imao je problema s pretplatnicima. Spominjao je doduše impozantnu brojku od 2.000 predplatnika, no neredovitih platiša, koji su mu egzistenciju doveli u pitanje već nakon godine dana.

Srpsko kolo je puno suva izazvanih “nepravdama” drugih. “Teško je Srbin biti. To najbolje znamo mi, koji u ovoj državi živimo.” U čemu se sastoji ta nepravda po kojoj je “teško Srbin biti”? “Pa vidite u ovoj državi ne spominje se u zakonu srpsko ime, u školama se naš jezik ne zove srpski, u školama se ne uči kako su se naši stari borili i carevali, ne uči se ništa o Kraljeviću Marku, boju na Kosovu, caru Dušanu i Lazaru, u uredima se ne piše i srpskom ćirilicom, ne sme se srpski barjak razvijati, pravoslavna vera zove se grčko-istočna kao da smo mi Grci.” Nije nam nakana ovdje polemizirati s onim što je *Srpsko kolo* iznijelo. Razlozi i činjenice su izneseni na drugom mjestu. Ovdje želimo primijetiti da nije jasno tko je krivac za te “nepravde”, jer kad Srpsko kolo nabraja zemlje u kojima Srbi žive, kad spominje Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju ne spominje da tu itko živi osim Srba. Srpsko kolo stalno jadikuje kako je Srbinu svugdje teško živjeti, “a ne rekospo gdje nam je dobro. A to ti je u kraljevini Srbiji. Tamo je Srbin svoj gospodar, ima svog srpskog kralja...Njima je dobro.” Dokaz da se u Hrvatskoj “zatire sve srpsko” su bijeli stupci Srbobrana.⁹⁸

Za *Srpsko kolo* svi su štokavci Srbi, bez obzira što mnogi od njih to ne žele biti i što mnoge od njih optužuje za silne nepravde nanešene Srbima. Svi koji govore istočnim ili ekavskim narječjem, južnim ili ijekavskim i zapadnim ili ikavskim, sve su to dijalekti srpskoga jezika, a stanovnici bez obzira na vjeru i bez obzira na granice su Srbi.⁹⁹

Kao što je i obećalo odgajati preko narodnih pjesama i pripovijedaka, *Srpsko kolo* je to ustrajno i činilo ustrajnošću po kojoj se vidi da je dr Milan Đorđević zaista u pravu kad kaže da se srpska inteligencija odgajala na narodnim pjesmama i mitovima. Dodajmo tome i često bez ukusa poput onoga mita “kako je postalo ime Obilić”.¹⁰⁰ Na njegovim stranicama jure samo junaci iz davnine koji su “preskakivali konje, bacali kamena s ramena, igrali se muških junačkih igara.” I to je predstavljeno tako smrtno ozbiljno, kao da su mišići jedino važni.

Srpsko kolo je u početku jedan izrazito nacionalistički list. No od velikih događaja u Beogradu: susreta južnoslavenske omladine, slikara, kipara, književnika i znanstvenika u glavnom gradu Kraljevine Srbije te krunjenja kralja Petra I Karađorđevića (21.9.1904), krunom koja je napravljena od Karađorđeva topa, Srpsko kolo počinje propovijedati slogu južnih Slavena.¹⁰¹

Ovaj list, kako na početku rekospo, imao je ambicija biti “narodni list”. Ali praktično, osim prljavštine u loncu, kući i oko kuće srpskog naroda niti jedan konkretan problem toga

⁹⁸ *Srpsko kolo*, 17(30)10.1903,2, Kako nam je

⁹⁹ Isto, Srpski narodni i govor

¹⁰⁰ Isto, 3(16)1903,1, Kako je postalo ime Obilić

¹⁰¹ Isto, 22.9(5.10)1904,18, Svečani dani u Beogradu

naroda nije ni spomenuo, ni jednog se socijalnog problema nije ni dotaknuo, a kamo li da bi ukazao na mogućnosti njegovoga rješavanja. Srpsko kolo se htjelo raširiti igranjem stare priče o ugroženosti Srba, a u isto vrijeme proglašavanjem Srbima i katolike koje se optužuje za nepravde učinjene Srbima, pokušavao je uvećati broj Srba. Ideologija je sasvim preplavila ovaj listić koji je potpuno izgubio smisao za logiku, istinu i stvarnost. Mnogobrojne dosjetke na račun Židova (“stenje ko čivutski dužnik”) pokazuju da je i *Srpsko kolo* antisemitski list.

Ostala izdavačka djelatnost

Srpski listovi u Srijemu

Pored predstavljene izdavačke djelatnosti Srpske samostalne stranke izlazilo je i u Srijemu još nekoliko srpskih listova. Miloš Grabovački je u stihovima izdavao 1884. i 1885. u Zemunu *Srbinoe listiće* a potom *Srbinoe zapisnike*. Radilo se o periodičnim publikacijama, koje su izlazile jednom mjesečno, koje i nisu bile klasične novine. Pisane su nevjerojatnim nacionalnim fanatizmom, pa ih je *Srbobran* još u travnju 1885. preporučivao kao inspirativno štivo. Nije se sačuvao ni jedan njihov broj. Od 7. listopada 1886. Do sredine 1888. u Iloku je izlazio “*Sremac*”, tjednik s podnaslovom “List za politiku, narodnu privredu i zabavu”. List je zapravo pokrenut, kao što se to često događalo, kao agitaciono sredstvo za izbore. Naime, umjesto preminuloga Jovana Subotića (+ 1886), za Hrvatski sabor se kandidirao Paja Arsenić, trgovac, direktor iločke štedionice, koji je vjerojatno novčano podupirao novine. Vlasnik *Sremca* bio je iločki tiskar Emanuel Vortman, a odgovorni urednik Živko Vuletić.

Sremac je zastupao radikalski program, te je meta njegove kritike bila vlada u Zagrebu, Srpski klub i vladini organi općenito. Prema patrijarhu Germanu Anđeliću imao je najmanje razumijevanja. Poput svih radikalskih listova u osloncu Srbije na Austro-Ugarsku vidio je najopasniji politički promašaj, koji Srbiju može onemogućiti u njenoj misiji “s ove strane Dunava”. Prema tome, kao i svi radikalski i njima srodni samostalski listovi, *Sremac* je gledao na Srbiju kao “Pijemont”, koji će u skoroj budućnosti morati preuzeti odgovornost ujedinjenja srpskih zemalja.

Za razliku od drugih radikalskih listova, *Sremac* je zagovarao pomirljivije odnose s Hrvatima. No uvjet izmirenja vidio je zapravo u dualizmu Hrvatske. O tome je pisao: “Hoćemo hrvatsku narodnu samostalnost, ali hoćemo i srpsku. Ovde u Hrvatskoj zahtevamo da nam tu samostalnost priznaju Hrvati. Neće li to da učine, e onda ne može biti govora o slozi, jer i crv se previja kad ga zgaze, a kamo li narod jedan da ne stane na branik kad vidi, da mu poriču osobine, koje ga obeležavaju baš kao takve.”¹⁰²

U ovom zahtjevu sadržano je puno više nego što se na prvi pogled čini. Zahtjev za tkz. priznanjem u biti je zahtjev za stvaranjem hrvatsko-srpske državnosti, dualizma, na što Hrvati nisu mogli pristati.

Novo vreme, organ za politiku, prosvetne i materijalne interese nadilazilo je i dužinom izlaženja i utjecajem zemunsku lokalnu razinu. Prvi broj se pojavio 13. siječnja 1889. List je izlazio jedno vrijeme dva, a potom tri puta tjedno. No nikada nije nadmašio nakladu od 300 primjeraka. Vlasnik, osnivač i urednik bio mu je Sima Pajić. Započeo je kao organ jedne struje u gradskom zastupstvu protiv druge, koju je vodio gradonačelnik Panajot

¹⁰² Sremac, br. 8/1887, Srpstvo u Hrvatskoj; o listu usp. i V. Krestić, Istorija srpske štampe n.dj, 303-304.

Morf. List se u toj borbi spuštao i na najnižu razinu, iznoseći na javnost i osobne stvari protivnika. No, kako je očito bio u sprezi s Khuenovom vladom, i pod posebnom zaštitom Đ. Đurkovića, sve je parnice u Zagrebu dobivao i sa suda se uvijek trijumfalno vraćao.

Novo vreme je konzervativan list, blizak ne samo idejama patrijarha Georgija Brankovića nego i njegovim novčanim izvorima, uvijek spremno na kritiku opozicione politike i zaštitu dualističkog sustava. Jednostavno: *Novo vreme* je smatralo da su “jezik, uzorita istorijska predanja, narodni običaji i pravoslavna vera” oni “snažni opkopi i pouzdani oslonci... narodnosti”, koje nikakav protivnik ne može ugroziti. Zato se Srbi trebaju okrenuti kulturnom, društvenom, crkveno-školskom području života, a ne politici. O tome je pisalo: “Politika valja da nam je danas u dobro shvaćenoj koristi našega naroda ne glavna nego tek sporedna stvar, a mi treba da usredsređujemo svoju snagu u hatar dizanja i jačanja svoje narodne kulture, negujući što većma svoju crkvu i školu, svoju porodicu i društvo, zauzimajući se živo za svoj duševni i materijalni napredak. Pa kad tako ojačamo u kulturi, moći ćemo jednom, kad nastupe povoljnije prilike, s uspehom delati i na političkom polju.”¹⁰³

Novo vreme je objavljivalo i kulturne i povijesne članke trajnije vrijednosti od I. Ruvarca, a također i njegova brata Dimitrija.

Kad se je pročulo pa i dokazala veza *Novog vremena* s pojedinim režimima, osobito da ono crpi svoja uvjerenja iz riznice ministra Kallaya, i to od 1897. po 1.000 For godišnje, list i njegov urednik postali su predmet žestokih napada. Njegovo obustavljanje ubrzala je tragedija urednikova, koji je u rujnu 1901. završio pod kotačima brzoga vlaka u Ljubljani. Dobro uređivan list je 10. rujna 1901. nakon 12 godina prestao izlaziti.¹⁰⁴

Kratkog vijeka u (svega 24 broja) bio je zemunski *Istok*. Pojavio se 15. 9. 1901. Pokrenula ga je Pajićeva udovica, a glavni urednik bio dr. Vladimir Nikolić. Kao odvjetnik i veleposjednik već se istakao na funkcijama koje su mogle impresionirati: poslanik na Hrvatskom i Ugarskom saboru, veliki župan Modruško-riječke županije. U listu je tražio da se ozakoni isticanje srpske zastave. Pokušao je braniti politiku srpskog kluba, tvrdeći da ništa nije ostvario na štetu hrvatskoga državnog prava. Taj teški zadatak ovaj zemunski odvjetnik veoma je slabo obavio. Nikolićeva uloga urednika bila je privremena i kad se on povukao i list je prestao izlaziti (13. 4. 1902.).¹⁰⁵

Srpski Sion

Vrlo važan, već po tome čije je interese zastupao je list *Srpski Sion*, *Nedeljni list za crkveno-prosvetne i avtonomne potrebe Srpske pravoslavne mitropolije karlovačke*, dakle službeno glasilo Patrijaršije. Potrebu javnoga službenoga glasila izrekao je Arhijerejski sinod 23. 10. 1890. Počeo je izlaziti 7. siječnja 1891. najprije u Novom Sadu (do travnja 1895.), a onda u Srijemskim Karlovcima, kamo je prešla i Srpska manastirska štamparija. Vlasnik lista bio je patrijarh a urednici Sava Petrović (1891.), koji je 1892/93. bio suurednik sa Sergijem Ninićem, da bi potom opet sam preuzeo uredništvo do 1895, kada uređivanje lista preuzima Jovan Jeremić. List se tiskao u Srpskoj manastirskoj štampariji, a čisti prihod bio je namijenjen za pomoć crkvenoj književnosti i školskim potrebama. Bogati i raznovrsni sadržaj sastojao se od službenog dijela (naredbe, okružnice, poslanice), te neslužbenog dijela: raznovrsne i mnogobrojne rasprave, članci i propovijedi,

¹⁰³ *Novo vreme*, br. 6. i 11/1890, Prošlost i sadašnjost. Letimičan pogled na naše suvremeno stanje

¹⁰⁴ O listu više vidi, V. Krešić, n. djelo, 305-308.

¹⁰⁵ V. V. Krešić, n. dj. 308

prilozi iz povijesti, dogmatike, apologetike, ekleziologije, moralke, književne ocjene i prikazi, te razne, često kratke ali korisne bilješke. Stalne rubrike su “Listak” i “Dopisi”. Naravno najviše članaka je teološkog sadržaja te rasprava iz autonomnog života i politike. List je imao mnoštvo snažnih protivnika, ali je urednik Jeremić to smouvjerenio rješavao ovakvim stavom: “Naše stanovište nije produkt promjenjivih partajskih programa, pretenzija i prohteva, nego stanovište Crkve naše, njezinih večnih istina i načela. Naše stanovište vojuje ne za prevlast partije, nego za prava Crkve, za prava crkvene autonomije koja nesme biti u sukobu s Crkvom.” Tako ponavlja stav *Srpski Sion* protivnicima koje optužuje za borbu za osobne ciljeve.¹⁰⁶

Kao što rekosmo najviše je članaka vjerskoga sadržaja: obitelj i religija, kako se treba križati po učenju pravoslavne isotčne crkve, meditacija o prolaznosti života, o liturgijama u kršćanstvu, o molitvi, suvremene teme Bog i društvo, propovijedi protiv psovke i kletve, o ljubavi prema neprijatelju, o nadi, pokajanju, besmrtnosti duše, o vrlo aktualnoj temi građanskoga braka.

Pretplatna godišnja cijena Srpskog Siona bila je 4 for, a pojedini broj 10 nč. U Srbiji je pretplatu primao knjižar V. Valožić. List je izlazio na 16 stranica, ćirilicom i na srpskom jeziku. Znao je često raspisati natječaj za nagrade za radove iz povijesti, teologije, homilitike, narodno-crkvene autonomije.

Srpski Sion je list lojalan dinastiji Habsburg što se ne može reći za većinu srpskih listova koji su izlazili u Hrvatskoj. U stranačkim obračunima, kojih se nije mogao osloboditi, najčešća meta napada su mu radikali. U početku je često citirao list *Srbobran*, osobito je obasuo hvalom njegovu inicijativu oko osnivanja Srpske banke. “A da se sa Srpskom bankom srpski misli i oseća, srpski diše i želi, srpski zbori i tvori – srpskom narodu radi sreće i obraza, jasno to pročitasmo i u uvodnom članku 23. broja *Srbobrana*. Neka je čast *Srbobranu* na takvoj reči i na takvom delu.”¹⁰⁷ I druge akcije srpskih samostalaca s pohvalom je preporučivao, no nakon smrti Pavla Jovanovića čini se da i *Srpski Sion* svoje odnose sa *Srbobranom* sve više zaoštrava.

Od siječnja 1903. uredništvo *Srpskog Siona* preuzeo je protojerej Dimitrije Ruvarac, brat poznatoga srpskog povjesničara Ilariona. U programu lista dogodile su se važne promjene. Kako je od 1902. počeo izlaziti stručni bogoslovni list *Bogoslovski glasnik*, a od 1. 3. 1903. *Mitropolijski glasnik*, koji su od prvobitnog programa *Srpskog Siona* preuzeli čisto teološke i administrativno – autonomne stvari, program *Srpskog Siona* pod uredništvom Dimitrija Ruvarca reducirao se na crkveno-autonomne i hijerarhijske crkvene stvari. List je izlazio dva puta mjesečno na 32 stranice uz godišnju pretplatu od 8 kr. Pod uredništvom D. Ruvarca list je održavao stalno svađalački ton i pretvorio se gotovo u novine njegove osobne promidžbe, toliko je bilo njegovih raznih ponajprije povijesnih priloga.¹⁰⁸ Izlaskom *Mitropolijskog glasnika* sam saborski odbor ustvrdio je da *Srpski Sion* više nije službeno glasilo crkve. No patrijarh je, barem prema pisanju *Srpskog Siona*, stajao uz ovaj list.

Jedan važan prekretnički događaj zbilo se neposredno pošto je Ruvarac preuzeo uredništvo *Srpskog Siona*: ubojstvo srpskog kralja i kraljice. *Srpski Sion* je zločin osudio riječima: “Na srpski obraz pada jedna nova ljaga, ljaga od koje se svaki Srbin rodoljub

¹⁰⁶ *Srpski Sion*, 7.1.1901, 1, Na početku jedanaeste godine “*Srpskog Siona*”.

¹⁰⁷ Isto, 10.3.1895,10, Prva glavna skupština Srpske banke i predlozi *Srbobrana*.

¹⁰⁸ Rijetkom preciznošću i brigom o samom sebi bilježio je D. Ruvarac sve svoje priloge i gdje su objavljeni. Ukupno je objavio 1 101 članak raznoga sadržaja. Od toga u pet godina u *Srpskom Sionu* 339 priloga: D. Ruvarac, autobiografija i bibliografija, Novi Sad 1927.

mora stideti i proklinjati udes, što nas ovamo od Kosova goni, te neda da i mi propevamo i da se i mi čim lepim i plemenitim podičiti možemo pred ostalim svetom.”¹⁰⁹ S gnušanjem je prenio objašnjenje nesretnoga događaja koje je dao srpski ministar pravde Ljuba Živković, u kojem je ovaj izmislio fantastičnu priču. Naime kralj je htio otjerati svoju ženu, ova nije htjela otići, našto je kralj pozvao u pomoć 2 puka vojske. Nastao je metež i hrvanje u kojem su stradali kralj i kraljica.

Srpski Sion je s pažnjom pratio vjerski život na lokalnim razinama i može biti izvor dragocjenih podataka za vjersku ali i drugu povijest raznih mjesta. Naravno da je glavna tema podizanje razine vjerskog života u srpskom narodu. Mnoštvo je tu žalbi, uloženog a ne isplaćenog truda, praznih crkava i odsustva “crkvene svijesti”. Propovjednici se naročito žale na psovku i kletvu, koje su kao porok postale druga priroda naroda. Istini za volju i propovjednici s katoličkih propovjedaonica udaraju po istim manama svojega stada. Paroh Luka Popović u govoru protiv psovke i kletve kaže: “Od mnoštva rdavih i zlih navika, ima u nas dva crna greha, koja se prilepiše za srce i dušu našu, uhvatiše duboka korena u životu našem na sramotu obraza i grehotu duše naše; ta dva poroka, greha to su psovka i kletva. Zadržite po varošima i selima, prošetaj po trgu, zaviri u kafane i gostionice, pa će krvca u obraz da ti pojuri od stida i gnjeva, kad čuješ bestidne i sramne psovke, bogomrske reči što izlaze iz usta ljudskih bez razlike dal su ti ljudi odeveni kožuhom ili kaputom, opancima ili cipelama.” Ne samo to nego i “malena deca, koje roditelji nisu čestito naučili prekrstiti se, psuju, misliš da su gdegod godinama psovati učili.”¹¹⁰ Vrijedni paroh nije ni slutio da će generacije i generacije njegovih nasljednika voditi istu uzaludnu borbu.

U vrijeme u koje je *Srpski Sion* izlazio, već su svijet zahvatili mnogi moderni i materijalistički svjetonazori. Najpopularnija je bila nauka o evoluciji. Da bi je pobili i u *Srpskom Sionu* su ispisane mnoge stranice. Suočen s ovom znanstvenom pretpostavkom, *Srpski Sion* s pravom konstatira da time nije riješeno pitanje “otkud prvi” život, nego se samo oko toga pitanja nemoćno obilazi. To je litica “o koju se već sama cela materijalistička vazдушna zgrada nemilosrdno razbija.”¹¹¹ Teolog koji raspravlja o tim pitanjima osporava znanosti pravo da se njima bavi, jer po njegovom mišljenju prelazi granice svoga područja. Naime područje u kojem se egzaktne prirodne znanosti kreću je polje empirije, njihova su oblast pojave tjelesnog svijeta, zakoni, a istraživanjem pitanja od kuda su tvari, prirodna znanost postaje prirodna filozofija i izlazi iz svojeg naravnog područja. Zato *Srpski Sion* odbija darvinizam koji je nemoćan riješiti podrijetlo “prvog” života.¹¹²

Razni oblici laiciziranja države uplašili su *Srpski Sion*. Preuzimanje zakonske registracije braka od strane države, što je do tada bilo isključivo crkveno pravo, značilo je za ovaj list potresanje samih temelja kršćanskog značaja države. Zakonsku osnovu o slobodi vjeroispovijesti iz 1895. *Srpski Sion* je dočekao kao pravu katastrofu, zato što je ona omogućila da čovjek ne pripada ni jednoj vjeri, da izabere vjeru, pa i židovstvo. Dalekosežne odluke uzakonjavale su slobodu savijesti a ne bezvjerje. Naravno da ih je *Srpski Sion* shvatio sasvim drugačije. On je liberalizam smatrao najvećom opasnošću jer proklamira bezvjerje. “Liberalizam oslobađa i rešava svakog veroispovednog kulta, a mi se bojimo, jer predviđamo, da će se tim podizati kult ireligiozan, bezbožan, celini društvenoj

¹⁰⁹ *Srpski Sion*, 31.5.1903,10, Njegovo veličanstvo Aleksandar Obrenović kralj srpski.

¹¹⁰ Isto, 9.2.1897,6, Reč protivu psovke i kletve, str. 89.

¹¹¹ Isto, 19.3.1895,12, Čovek pred modernom naukom i hrišćanskom religijom.

¹¹² Isto, br. 14-16/1895, Čovek pred modernom naukom i hrišćanskom religijom.

opasan, jer je udaljen od potrebnih garancija za opšti moral i egzistenciju društva.” Takva sloboda pojedinca nije opasna, ali narodi u takvoj slobodi se gube, iščezavaju, jer nema garancija za moralne uvjete. Tu je odlučujuća uloga svećenstva na čiju poduzetnost autor apelira: “Sveštinici srpski u vašim je rukama luč nebeska. Visoko je držite.” Ta je luč evanđelje, oko kojega se trebaju svi okupiti i prema kojemu bi svi trebali imati zajedničku dužnost, učitelji i sva inteligencija. “A ta je: darove koji nam se nude u zlatnoj čaši bezvjerja otrovnog – ne primiti, odbiti, prezreti, u ime prošlosti i u ime budućnosti svoje, u ime mira, spokojsva i spasa duša naših i opstanka svoga naroda.”¹¹³ Stoga je *Srpski Sion* srdačno pozdravio “Ligu za borbu s ateizmom”. Ateizam je “bolest i zabluda, pa nesreća za države i cele narode”, kojemu se može suprotstaviti samo kršćanstvo, malo je pristran autor.¹¹⁴ Sve ove poteze liberalnih vlada *Srpski Sion* je smatrao odmazdom svim vjerama a glavni krivac je, po njegovu mišljenju, katolicizam. Kao trajno antisemitski orjentiran list s bolom je doživio pravo prelaska kršćana na židovstvo. “Dozvola prelaska iz hrišćanstva u jevrejstvo znači: ismejavanje hrišćanstva i 19 vekovne istorije čovečanstva”.

U hrvatsko-srpskim sukobima *Srpski Sion* je uvijek lako nalazio krivca. Bez smisla je nijanse, Hrvati su krivci ne samo onda kada to zaista jesu, nego su unaprijed u svemu vječni krivci. U njemu ćemo pronaći primjere gdje neka starica katolikinja poklanja križ pravoslavnoj crkvi, ali slična ga iskustva neće spriječiti u uopćavanju zlih navika. Kad je 1895. došlo do spaljivanja mađarske zastave i demonstracija protiv isticanja srpske zastave na neslužbenim mjestima, *Srpski Sion* nije našao da je kriva provokacija sa zastavom, koju je hrvatska javnost tumačila kao srpsku državnu zastavu, a time i velikosrpske pretenzije na hrvatske zemlje, nego se pitao i odmah odgovarao zašto je došlo do demonstracija: “Zar samo to? (tj. isticanje zastave – M. A.) Ne, nego i zato, jer je krv prestonice – sa malim izuzetkom – otrovana i inficirana fanatičnom mržnjom na sve što je srpsko, što se srpskim zove i pravoslavnim ponosi.” “Mi to zaboraviti ne možemo, a oprostiti moći ćemo samo onda, ako nam se pruži s jedne strane zadovoljština za već učinjeno, a s druge strane garancija da se više takvo što učiniti neće ni smeti ni moći.” Zadovoljštinu je učinio odmah Khuen-Héderváry ulazeći u crkvu ispod srpske zastave, na čemu mu je *Srpski Sion* zahvalio.¹¹⁵

Srpski Sion je prema svim događanjima u hrvatskoj katoličkoj crkvi bez obzira na njihovu vrijednost bio uvijek jednako kritički raspoložen. Mi ne znamo kako su interpretirana tobožnja ukazanja Majke Božje u Voćinu, koja je Strossmayer odmah osudio, ali teško nam je povjerovati da je bolesna žena koja je tvrdila da ima viđenja, imala baš za glavnu poruku “da će se Majka Božja ljutiti, pa će i iz svoje jame poručivati da dotle neće biti dobra na zemlji, dok na njoj bude ijednoga samo 'Vlaha'” a “vi se bijte u prsa i pripadajte brzo 'Blaženoj Divici Mariji Gospi vinskoj' i kajte se što ste 'Vlasi' jer Srbima i onako neće da vas prizna.”¹¹⁶ Naravno da svatko ima pravo čuvati svoju vjeru, ali ovakve propovjedi su izrečene samo da razdraže, sukobe, omrznu. Ova, koju je *Srpski Sion* našao za važno da ponovi čak 7 godina poslije što je održana, prelazila je u vrijeđanja čak iste svete osobe koju štiju obje kršćanske crkve. Je li tako “poruka” prenesena, ili ju je ugrijani prota tako shvatio i izrekao, oboje je teška blasfemija.

Stadlerov pokušaj s *Balkanom – jedinstvu i bratskoj slozi*, što ga je 1896. izdao dr. A. Bresztiensky, odbačen je kao nova podvala “rimskog papizma”. Leon XIII. bez obzira na

¹¹³ Isto, 15.10.1895, 41, Sloboda veroispovesti

¹¹⁴ Isto, br. 25/1896, Liga borbe sa atcizmom; Isto, 18.8.1896, 34, Orude protiv današnjeg duha vremena.

¹¹⁵ Isto, 8.10.1895,40, Bruka u Zagrebu.

¹¹⁶ Isto, 21.4.1896,17, Propovijed prote Jovana Vučkovića od 9.7.1899.

novi pristup (ne zovu se pravoslavni više raskolnici, nudi se da se zadrže običaji, liturgija, obredi) za *Srpski Sion* “progovara staru priču na nov način; peva staru pesmu novom melodijom.”¹¹⁷

Naravno da je u Srpskom Sionu pravoslavlje najčvršći branič srpske nacije. S pjesnikom ponavlja:

“I ta nam je vera spasavala oce
Od mnogih propasti;
Ta će ista vera – o hvala ti Savo,
I unuke spasti.”¹¹⁸

Ali sa stranica *Srpskog Siona* često odzvanja glas zapomaganja, da se u srpskom narodu “sve više i više gubi i nestaje prava i istinita vera.” Očiti znaci krize su slaba vjerska svijest, prazne crkve, “prelaženje jatovice u nazarenstvo”, intelektualci koji prihvaćaju bezvjerje, a mnogi “i to otesitiji” ohladili su se za vjeru bacivši se u politiku, pa ni propovjednici ne ispunjavaju dužnosti. Da bi se ova unutarnja duhovna kriza prevladala, pokrenut je časopis *Branič pravoslavlja – list duhovno-moralni za narod*. Taj list je izlazio dva puta mjesečno i donosi pouke za nedjeljne mise, članke protiv nazarenstva, poticajne životopise svetaca, propovijedi, izvješća iz raznih krajeva o vjerskom životu, sitnije vijesti, prikaze knjiga.

Srpski Sion obiluje tekstovima inspirativnim za duhovni život. Ali njegov se utjecaj ne da ni po čemu usporediti s utjecajem npr. *Srbobrana* ili kalendara *Srbobran*, koji su predpostavljali “dobrog Srbina” pobožnom pravoslavnom vjerniku. Pa i utjecaj velike većine svećenika pravoslavne crkve išao je za tim idealom, te se mirne duše može reći da je Srpska pravoslavna crkva stvorila dobroga Srbina, ali u vjeri mlakoga pravoslavca. *Srpski Sion* je dapače s puno dramatike prikazao krizu duhovnog života srpskog naroda. Pa i “djeca sveštениčka zar se na mnogo mesta ne rugaju službi otaca svojih, a vojska Hristova, narod koji se zove vjerni, ne gubi li vjeru, i uzdanica mlada, zar se ne smije osvećenim idealima otaca svojih... Ta slika smo prava nesretnog grada, koji čeka čas svoje propasti.”¹¹⁹

Da bi se ova duhovna kriza ublažila, trebala je obnova odozgor, od svećenstva. Tako su 10. 4. 1899 izdana “Disciplinarna pravila”, kojih se svećenstvo moralo strogo pridržavati. Ta su pravila ocrtavala lik svećenika, koji je morao biti uzor pobožnog, moralnog života, čovjeka čiji javni i osobni, osobito obiteljski život mora biti uzoran. Od svećenika se tražilo ne samo da izbjegava javne sablazni poput svada, tučnjava, konkubinata, psovke, pohlepe, surovosti, držanja krčmi i dućana, kockanja, nago i da ne sudjeluje na javnim zabavama, igrama, da se ne bavi raznim sportovima niti da javno puši, da ne bude nazočan sablažnjivim kazališnim predstavama, zabranjeno mu je “sujetno kićenje” (lanac oko vrata), prstenje i sl. Svećenik se mogao baviti spisateljskim radom svjetovnog karaktera, ali taj rad nije smio biti protivan duhu pravoslavne crkve. Za svaku svoju usmenu ili pismenu izjavu odgovoran je crkvenoj vlasti. Bila mu je strogo određena boja odore, zabranjeno “kosu i bradu na kratko strići”. Morao je izbjegavati svako parničenje na sudu, gdje je mogao zastupati samo stvar sirota i onih kojima je bio skrbnik.

Odnos prema predstavnicima vlasti trebao je biti “učtiv i uzajamno uslužan”. Sugrađanima druge vjere trebao je “odavati dužno poštovanje”. Bilo mu je zabranjeno izdavati ili uređivati političke listove čega se neki nisu pridržavali. Nije smio uz svoje zvanje baviti se kojim drugim poslom, osobito novčarskim. Pod najstrožom kaznom

¹¹⁷ Isto, 2.6.1896,23, Balkan-njegovo jedinstvo i bratska sloga.

¹¹⁸ Isto, 9.12.1901,49, Pravoslavlje i unija ili Srbi braćo, čuvajte pradedovsku veru.

¹¹⁹ Isto, 7.4.1896,15, str. 19.

svećeniku je bilo zabranjeno “stajati u bilo kakvoj vezi sa takovim društvima ili ličnostima čiji rad smera na rušenje zakonitog reda i poretka u crkvi i državi.”

Zatim pravila uređuju odnose među stupnjevima vlasti koju osigurava pojedino dostojanstvo, na koje je promaknut neki svećenik. Protoprezbiter kao okružni “starješina” dužan je bio voditi bilješke o svakom svom svećeniku i godišnje ih podnositi episkopu.

Za vrijeme mise svećenik se morao pričestiti inače nije smio služiti liturgiju; nije se smio smijati, zabavljati. U propovijedi nije smio zagovarati političke ideje. Pravilo kojeg se rijetko tko pridržavao. Kao što postoje razni stupnjevi prekršaja, tako su postojali razni stupnjevi kazni, od opomene i novčane kazne, do zabrane svećeničke službe i anateme. Za više kazne mogao se žaliti višoj crkvenoj oblasti.¹²⁰

Ova disciplinarna pravila ovako detaljno razrađena u svim pojedinostima koje svećenik mora obdržavati, pokazuju sama po sebi dubinu krize u kojoj se svećenstvo našlo i veliku potrebu za jednim kodeksom ponašanja koji će vratiti povjerenje u svećenika kao službenika crkve. Trebala su ga odvojiti od politike i vratiti oltaru. No budući da se sama Crkva smatrala stupom nacije, u ovom nije uspjela. Inače je pravoslavna crkva stalno oskudjevala u svećeničkim zvanjima. Npr. u Eparhiji pakračkoj 1899. bilo je potrebno 115 svećenika, a imala ih je 79 na raspolaganju. Dakle crkvene vlasti su bile prisiljene da jednom parohu dadnu više parohija, što je također otežavalo rad i nužno smanjivalo kvalitetu duhovnog života pravoslavnih vjernika.¹²¹

Srpski Sion je bio jedan od glasila, koji je često isticao ugroženost srpstva. Jedan od pokazatelja bio mu je i službeni naziv Crkve, koji nije odredio Hrvatski sabor, ali ga je usvojio. Do 1864. službeni naziv bio je “grčko-nesjedinjeni”, naziv koji je s pravom izazivao otpor. Od 29. 11. 1864. određen je službeni naziv “grčko-istočni”. Hrvatska vlada je tražila poštovanje toga naziva od svih eparhijskih vlasti kao zakonitog. No, Arhijerejski sinod je tražio od Sabora da zakonodavnim putem promijeni taj naziv, tako da se za njihovu vjeru upotrebljava naziv “istočno-pravoslavna”, a za oznaku crkve “Srpska istočno-pravoslavna”. Ta predstava došla je pred Sabor na raspravu 13. 12. 1902. Odbor je predložio da se pitanje promjene uredi u sporazumku sa crkveno-narodnim kongresom i ostalim zakonodavnim faktorima (Ugarskim i Hrvatskim saborom), jer je zakon od 1868. u cijeloj Ugarskoj rabio termin “grčko-istočna”. Odbor je smatrao da je crkva jedina pozvana da sudi koji je naziv dogmatski ispravan. U raspravi Harambašić je tražio te dogmatske dokaze po kojima bi crkva imala dobiti pridjev “Srpska pravoslavna” u Kraljevini Hrvatskoj. Dakle složio se s terminom “pravoslavna” crkva, vjera ali ne i terminom “srpska”. Termin “grčko-istočna” za nj je jednak po značenju terminu rimokatolička. On je u tome vidio pokušaj da se uvijek iznova na temelju vjere stvara narodnost. Replicirali su Khuen-Héderváry i dr. Šumanović, a prijedlog saborskog odbora je nakon te rasprave prihvaćen. No dogodilo se ono što je Harambašić predviđao: nikada nije ozbiljno razmotren, i termin “grčko-istočni” ostao je do kraja Monarhije.¹²²

Ovaj prikaz o *Srpskom Sionu* završit ćemo stavom lista o izopćenju Lava Nikolajeviča Tolstoja iz Pravoslavne crkve u veljači 1901. U teškoj optužbi zamijeralo mu se da “propovijeda s fanatičnom revnošću rušenje sviju dogmata Pravoslavne crkve i same suštine vjere hrišćanske; odriče ličnog živog Boga, koji se slavi u Svetoj Trojici, odbacuje gospoda Isusa Hrista, Bogočovjeka, iskupitelja i spasitelja svijeta...koji je vaskrsao od mrtvih, odriče beszjemenom začecje po čovječanstvu Hrista Gospoda i djevstvo do rođenja i

¹²⁰ Isto, 16.4.1900,16, Disciplinarna pravila.

¹²¹ Isto, 26.11.1900,48, Izveštaj eparhijskih vlasti pakračkih

¹²² Isto, 8.12.1902,49, Naziv naše veroispovesti i crkve pred Saborom kraljevina Hrvatske i Slavonije

poslije rođenja Prečiste Bogorodice Prisnodjeve Marije, ne priznaje zagrobnoga života, odbacuje sve tajne crkve i blagodatno dještvo Svetog Duha u njima, ismijava svetu Euharistiju.” Na ovu tešku optužbu svoje potpise stavili su najviši crkveni dostojanstvenici: metropoliti petrogradski, kijevski, moskovski, varšavski, kišiljevski. *Srpski Sion* je s puno razumijevanja popratio ovu odluku, videći u tom izopćenju da i u ova “religiozno indiferentna vremena Pravoslavna crkva živi punim životom.”¹²³ Tolstojevo evandeosko kršćanstvo naravno nije moglo naći razumijevanja u tako ortodoksnom listu kakav je *Srpski Sion*.

U Srijemskoj Mitrovici pokrenut je 14. 2. 1895. tjednik *Privrednik* “organ srpskih *privrednika*”, koji je imao ambicija baviti se uz to i prosvjetnim i kulturnim temama. Vlasnik i odgovorni urednik bio je Branko Popadić.

Program *Privrednika* odaje žal za prošlim vremenima i ozbiljnu zabrinutost za široke slojeve naroda, koji se našao u novim okolnostima nesproman da se s njima bori. Kao moto *Privrednik* je istaknuo: “Pomozimo sami sebi”, i pod tim motom pokušao organizirati seljaštvo i obrtnike. *Privrednik* je htio stvarati udruge i kako je istakao u programu da “njima grupiše snagu pojedinaca i njihove sitne kapitale u jednu celinu, pa tako grupisanim kapitalom i radnom snagom” da se suprotstave navali tvorničkih proizvoda. Bila je to nadasve utopistička zamisao. Nadalje u programu ističe želju “da se među zemljoradničkim življenjem povrate stare patrijarhalne zadruge, u kojima se je nekad u sretno doba zadružnim snagama i grupisanim kapitalom u blagu – lakše i racionalnije obrađivala zemlja, lakše i zgodnije snosili državni tereti, a blagostanje zemljoradnika stajalo kud i kamo bolje nego danas.”

Na početku istaknut široki socijalni program promjenom urednika (sada je to Vladislav Stojanović), istaknute su samo potrebe obrtništva, te je *Privrednik* postao organ “Srpskog zanatlijskog udruženja”. Kad se list bez dopuštenja počeo baviti i politikom, državno odvjetništvo je interveniralo, zatraživši za to predviđenu kauciju. Kako je *Privrednik* i inače imao nevolja s predplatnicima, list je nakon polugodišnje avanture prestao izlaziti 25. kolovoza 1895.

Nakon *Privrednika* pojavila se *Privreda* čiji je prvi broj izašao 6. studenog 1895. pod uredništvom Đorđa Boroša. Sva u žaru ideja Karla Marxa, vidjela je u njemu velikana svjetskoga glasa. Ali tu očaranost Marxom čitatelji nisu mogli dugo čitati, jer je *Privreda* bila kratkoga vijeka. Ugasila se 22.12.1895. poslije 8 brojeva.

Iako već odavno nije bilo Granice, u Zemunu se 19.6.1897. pojavio list *Graničar*, pod uredništvom Milana Kasumovića. Tiskan je ćirilicom i latinicom u nadi da će i to pridonijeti slozi Hrvata i Srba za koje je pisao da su “krv od jedne krvi, kost od jedne kosti”. Moto lista istaknut u zaglavlju bio je: “Brat je mio – koje vere bio”. Žestok protivnik socijalizma Kasumović je želio stvoriti list jugoslavenskog karaktera, ali njegove ideje i pozivi nisu naišli na odzive. Vječni problem svakog urednika, predplatnici i suradnici, pratio je i njega dok nije obustavio list 12.12.1897.

Novi list koji je zagovarao socijalističke ideje bio je *Srbini zanatlija* pokrenut u Srijemskim Karlovcima 14. svibnja 1899. Vlasnik i urednik lista bio je Jovan Bogdanović. List je želio “da radi na unapređenju zanatlijskih interesa, i da skupi celo zanatlijsvo u jedno bratsko kolo, u jedan bratski zagrljaj, u jednu celinu, koja će onda zacelo biti moćnija činjenica u društvu i državi, nego što je danas ovako raštrkano, rasejano, te bez

¹²³ Isto, br. 10/1901, str. 160-161.

sporazuma radi svaki na svoju štetu.”¹²⁴ Ali prosocijalističke ideje koje je list zastupao, združile su dva njegova moćna protivnika: bana Khuena i patrijarha Georgija Brankovića. Budući da se list tiskao u Srpskoj manastirskoj štampariji u Patrijaršiji, ban je zamolio patrijarha da mu otkáže gostoprimstvo, što je ovaj i učinio početkom kolovoza 1899. Time je listu zapravo zapečaćena sudbina.¹²⁵

Brankovo kolo – list za zabavu, pouku i književnost (1895-1903)

List je kao vlasnik i glavni urednik pokrenuo Paja Mandrović Adamov u Srijemskim Karlovcima. Prvi broj je izašao 18. 7. 1895., i od tada u dvadesetgodišnjoj povijesti (prestao izlaziti 30. 6. 1914) uspijevaio okupiti najpoznatija imena književnosti iz Vojvodine, Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine. List je tiskan u Srpskoj manastirskoj štampariji u Karlovcima i bio dobro i ukusno uređivan s izvrsnim priložima iz domaće i inozemne književnosti, što ga je činilo jednim od najboljih srpskih književnih listova.

Kao rijetko koji srpski list nastojao je pridonijeti smirivanju sukoba Hrvata i Srba. Zapravo *Brankovo kolo* se držalo osnovnih srpskih stavova o pripadnosti jezika i kulture, ali ih je puno blaže iznosilo. U “Književnim beleškama” npr. list je prikazao knjigu S.M.D, “Hrvati i jezik srpski”, koja je objavljena 1895. i u kojoj autor tvrdi “da je jezik, kojim svi Srbi govore od uvek bio samo i jedino jezik srpskog naroda.” Ovu tvrdnju *Brankovo kolo* ostavlja bez komentara.¹²⁶ No mnoštvo je primjera u kojima se časopis izdiže iznad većine srpskih svadalačkih listova. Hrvatski suradnici u njemu, stalno praćenje i mišljenje o hrvatskoj kulturi činili su ovaj list vrlo pomirljivim. S posebnom pažnjom i preporukom prikazana je knjiga T. Smičiklase “Život i djela dra Franje Račkoga”, za kojeg veli da je “veliki branič sloge među oba bratska plemena” i da će i poslije smrti biti primjer koji trebaju slijediti i Hrvati i Srbi u “nastojanju o sporazumu za kojim uzdišu svi prosvećeni Srbi i Hrvati.”¹²⁷

S velikom pažnjom prati izdanja Matice hrvatske za koje uvijek ima birane komplimente. Nastoji upoznati svoje čitatelje s hrvatskom književnošću, kojoj posvećuje dosta prostora.¹²⁸ S puno pohvala popratilo je Maretićevu “Gramatiku hrvatskog jezika za niže razrede srednjih škola”, koja je izašla 1899. u Zagrebu, kao knjigu koja je napisana s potpunim znanjem nauka o srpskom jeziku. Recenzent Jovan Živanović usput se čudi “kako se mogao Maretić ogriješiti o istinu te nije htio dati istiniti natpis knjizi svojjoj izostavivši 'srpskog jezika.’” Nadajući se da će taj propust u sljedećem izdanju popraviti, knjigu je ocijenio kao “veliku dobit za školstvo u Hrvatskoj.”¹²⁹ Jednake pohvale iz pera istoga recenzenta zaslužila je Maretićeva “Gramatika i stilistika hrvatskog ili srpskog književnog jezika” koja je opet u Hrvatskoj naišla na silan otpor. Živanović je poželio da se ova “vrijedna knjiga raširi u sve krajeve našega naroda.”¹³⁰

Borba za tip hrvatskog književnog jezika započela je 1836., a završila krajem 19. st. prevagom Karadžićeva jezičnog modela. Pojava “Hrvatskog pravopisa” Ivana Broza 1892., “Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika” Tome Maretića

¹²⁴ Srbin zanatlija, br. 1/1899, Pomozž Bog!

¹²⁵ V. o tome V. Krestić, n.dj., 320-321.

¹²⁶ Brankovo kolo, 20.7(1.8)1895,3, Hrvati i jezik srpski

¹²⁷ Isto, 3(15)8.1895,5, Književni prikazi

¹²⁸ Isto, br. 13/1899, Hrvatska književnost

¹²⁹ Isto, 24.6(6.7)1899,25, Književni prikazi

¹³⁰ Isto, 15(27)7.1899,Književni prikazi

1899. te Broz-Ivekovićevog “Rječnika hrvatskog jezika” 1901., značili su pobjedu hrvatskih vukovaca, koji su položili osnovu za daljnji razvitak hrvatskog književnog jezika na temelju novoštokavskih govora i fonetskog pravopisa. Ta su načela proklamirana za književni jezik Hrvata i Srba još 1850. na Književnom dogovoru u Beču.¹³¹ Može se dakle reći da su Hrvati i Srbi krajem 19. st. dobili jednaku osnovu za razvitak književnog jezika. No ta osnova nije bila u svemu identična. Istočni Srbi su prigrlili novoštokavske ekavske govore, a manji broj ijekavicu. Hrvati su pak upotrebljavali ijekavicu.

Brozov “Pravopis” i Maretićeva “Gramatika” uvedeni su u srednje škole kao udžbenici i utjecali su na književni jezik u 20. stoljeću. Spomenuti priručnici unijeli su svojom pojavom neke promjene od kojih su najvažnije sljedeće: uveli su fonetski umjesto etimološkog načina pisanja (slatko – sladko); pisanje – ije u dugim slogovima i – je- u kratkim slogovima za jat, umjesto do tada uobičajenog – ie- i –je- (vrijeme – vrieme); stari oblik za genitiv, dativ, lokativ i instrumental plurala (knjigah, knjigam, knjigah, knjigami) zamijenjen je novim oblicima (knjiga, knjigama, knjigama, knjigama).

Autore ovih djela kritizirala je opozicija oko *Obzora* i pravaške *Hrvatske* da su potpuno zanemarili stariju i noviju hrvatsku književnost, koristeći gotovo samo Vuka, Daničića i građu iz narodnih pjesama. V. Jagić je, uz priznanja, također naveo kao propust neiskorišteno jezično bogatstvo npr. Mažuranićevog spjeva, Šenoinih djela, te nabrojao mnoštvo sasvim običnih riječi u književnom jeziku, koje nisu uvrštene u Broz-Ivekovićev Rječnik.¹³² Hrvatska opozicija bila je veoma neraspoločena prema ovim promjenama u hrvatskom književnom jeziku. Pojedine struje te opozicije nisu prihvatile promjene i u svojim glasilima su i dalje pisale etimološkim pravopisom, koji je u Hrvatskoj napušten tek 1918., odnosno 1929. prestankom svake mogućnosti za opoziciono djelovanje.

U predgovoru “Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika” Maretić je pisao da je “Vuk Stefanović Karadžić do danas prvi naš pisac što se tiče pravilna i dobra jezika, da je on za književni jezik naš ono, što je Ciceron bio i jest za književni jezik latinski.”¹³³ Koristeći priznanja koja su Vuku odavali hrvatski jezikoslovci, srpski tisak je uporno tvrdio da je Vuk stvorio Hrvatima književni jezik.

Tvrđnje da su Hrvati uzeli književni jezik od Srba postale su sastavni dio srpske ideologije u drugoj polovici 19. stoljeća. No Hrvati, Vukovi suvremenici koji su se bavili hrvatskim književnim jezikom u prvoj polovici toga stoljeća, smatrali su se nastavljateljima književnog jezika, koji je u hrvatskoj sredini imao tradiciju dva stoljeća prije Vuka. Srpska književnost također postoji u kontinuitetu i to od srednjeg vijeka i ima više jezika. No Vuk je utemeljitelj književnog jezika novije srpske književnosti, koja je nastala na temelju jezika kojim govori narod. Taj je jezik rođen 1818. pojavom Karadžićeva “Srpskog rječnika”. Osnova na kojoj su stvarali ilirci bio je jezik stare dubrovačke književnosti i jezik narodne poezije. Štokavski dijalekt je bio novina samo manjini kajkavskog podrijetla, koja je vodila hrvatski narodni preporod.

Srpski književnici prije Vuka nisu pisali srpskim narodnim govorom štokavskog narječja, nego staroslavenski, ruskoslavenski, slavjanosrpski. Vuk je u toj sredini počeo s neznatnom rezervom kapitala i uz silne otpore gotovo svih intelektualnih snaga srpske sredine, osim nekoliko velikih boraca, uspio osigurati pobjedu svojih načela, koju u jezgri

¹³¹ Potpisali su ga 28.3.1850. I. Kukuljević, D. Demeter, I. Mažuranić, V. Pacel, V. Stefanović Karadžić, S. Pejaković, F. Miklošić, Đ. Daničić: Z. Vince, Putovima hrvatskoga književnog jezika, Zagreb 1978, 275-81.

¹³² Lj. Jonke, Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća, Zagreb 1971, 195-200.

¹³³ T. Maretić, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb 1899, I-II; iste je godine objavljena skraćena školska gramatika T. Maretića pod naslovom “Gramatika hrvatskog jezika”.

srpskog naroda, u Srbiji, sam nije doživio. Nitko od hrvatskih pisaca u prvoj polovici 19. st. nije osjećao da s 1818. pojavom

“Srpskog rječnika” počinje “nova era”. Svi hrvatski pisci toga perioda osjećali su i isticali da nastavljaju staru tradiciju hrvatske štokavske sredine.¹³⁴

Ne uplićući se previše u ove jezične rasprave, *Brankovo kolo* je na izvjestan način zadržalo vrata za suradnju stalno otvorena. “Inteligencija i srpska i hrvatska treba da smatra za svoju svetu dužnost, da te opreke, što su nastale, pomirljivim radom, popustljivošću i predusretljivošću izglađe i utru puta sporazumu, potpunom zbratimljenju i stapanju koje je već počelo, pa se i neće i ne može sprečiti, a neće se na našu štetu svršiti”, idealiziralo je *Brankovo kolo* skorbu budućnost.¹³⁵

No, uskoro ga je jedno djelo uvjerilo koliko je težak put do tog cilja za koji je list mislio da je idealan. Baš se tada pojavila knjižica A. Mitrovića “Dva hrvatska mučenika” u kojoj je vrli srpski rodoljub našao kao svoj jedini cilj da ismije Zrinskog i Frankopana koji su pali 1671. *Brankovo kolo* je smatralo da Srbi “nisu pozvani da ruše hrvatske ideale” poštujući pravo Hrvata da “sami stvaraju svoje ideale, svoju istoriju kako hoće”, pa inače “rodoljubivo pero” dra Mitrovića “bilo je ovom prilikom na krivom putu.”¹³⁶ Sama činjenica da se jedna takva uvredljiva knjiga, čije je dijelove prenio i Srbobran, mogla pojaviti, dovoljno govori o položaju Srba u Hrvatskoj.

Ideal *Brankovog kola* bio je stvaranje zajedničke “srpsko-hrvatske književnosti”. Ono je bilo u uvjerenju da su mnoge teškoće posljedica činjenice da se Hrvati i Srbi međusobno dovoljno ne poznaju. Čak ni najpopularniji pisci iz jedne ili druge sredine nisu poznati u drugoj sredini. Tužaljke na tu činjenicu prečesto se čuju, “a nikako da se radikalno počne ili s jedne ili s druge strane raditi protivu toga separatizma, mada pišemo jednim jezikom.” Djelomično bi se taj jaz premostio kada bi Srpska književna zadruga i Matica hrvatska u svoja izdanja uvrštavala djela hrvatskih odnosno srpskih pisaca. Beletiristički listovi bi mogli pripomoći ovom idealu, ali doprinos koji neki daju daleko je ispod potrebitog. *Brankovo kolo* priznaje da je duh te književnosti podijeljen na dva kulturna središta i pisma “po političkim težnjama i plemenskoj netrpeljivosti toliko udaljena, da im je svaka tuđinska književnost mnogo bliža i pristupačnija nego svoja.”¹³⁷ *Brankovo kolo* našlo je, prema mišljenju ljudi oko njega, glavnoga krivca za tu pojavu: Katoličku crkvu, koja da je cijelim svojim djelovanjem zatirala slavenski duh počevši od čuvenog splitskog sabora 924. pa kroz svu povijest.

U vrijeme najžešćih sukoba Hrvata i Srba jedan od priloga bilo je i pitanje autorstva epa Smrt Smail-age Čengića. Pitanje je 80-ih godina potaknuo Ljuba Nenadović izjavom da je od Njegoša čuo dva stiha toga epa. Sumnju je produbio zagrebački *Srbobran* koji je u jednom članku protiv Mažuranića ovoga nazvao “protektorom nazarena, hijenom srpskih škola, prisvajanjem Njegoševa spjeva o Čengić-agi.”¹³⁸ *Brankovo kolo* je također potaknulo pitanje autorstva Čengić-age. Kad su naime umrli Novica Cerović i Nenadović, u beogradskoj *Srpskoj zastavi* ponovno je osporeno Mažuraniću autorstvo djela Smrt Smail-age Čengića. No, *Brankovo kolo* donosi izjavu knjaza Nikole, koja ne ostavlja sumnju da je autor Mažuranić. “Koju bi se Srbin mogao ponositi više od mene da je zbilja i

¹³⁴ R. Katičić, Vuk Stefanović Karadžić i književni jezik u Hrvata, Jezik br. 2, prosinac 1987, 38-48; M. Hraste, Problem norme u književnom jeziku, Jezik br.1, 1965-66, 15-20.

¹³⁵ *Brankovo kolo*, 7(17)8.1899, Književne beleške

¹³⁶ Isto

¹³⁷ Isto, 36/1899, str. 1139.

¹³⁸ *Srbobran*, 2o.2.(4.3)1983,15, Pakrac kao “metropola”; O ovome sporu vidi I. Krtalić, Afere u hrvatskoj književnosti, Zagreb 1987, 11-169.

taj biser svojina moga predhodnika? Ali duh epa najbolje svjedoči da ga nije napisao moj stric. Ako se koji stih iz tog epa podudara sa kojim stihom vladičinijem, nije čudo; to biva kod genijah.”¹³⁹ U istom broju u kojem se objavljuje ovaj razgovor, donosi se i tekst L. Tomanovića kojim potvrđuje da Njegoš nije autor spjeva, jer bi on sačuvao izvornost događaja, koji je Mažuranić napustio.¹⁴⁰

Brankovo kolo je bilo jedno od rijetkih srpskih listova koje je osudilo fantastično izmišljanje srpske povijesti od S. Lazića i njegovu nedostojnu polemiku sa Stanojem Stanojevićem. I polemikom i djelom je Lazić pokazao “da načinom nedostojnim ozbiljne naučne polemike ne mogu se opravdati ni rasprave pisane načinom nedostojnim ozbiljne nauke.”¹⁴¹

Zaključujući ovu kratku informaciju o Brankovom kolu, možemo reći da je bilo izvrsno uređivano, s mnoštvom raznovrsnih priloga, književni časopis koji je i prilogima i suradnicima dosegno visoku razinu. Objavljivali su se u njemu svi književni rodovi, napose pripovjedna proza, prijevodna literatura, književni eseji, manje znanstvene studije i kritički osvrti i recenzije. Ostajući pri starim uvjerenjima da je štokavski srpski, da je renesansna i prosvjetiteljska književnost srpska, Brankovo kolo je to zastupalo bez borbenog elana kakav nalazimo kod drugih srpskih listova. Imalo je smisla za hrvatske književne dosege (preporučivalo Đalskoga, Katalinića Jeretova i druge hrvatske pisce), zalagalo se za veće međusobno poznanstvo i na kraju za stvaranje jedinstvene hrvatsko-srpske književnosti.

Srpski pčelar (1896-1902)

List koji se svojim sadržajem potpuno izdvaja od drugih ovdje predstavljenih listova. Spominjemo ga zbog izuzetne vrijednosti i nastojanja da ova bibliografija izdavačke djelatnosti bude što potpunija. *Srpski pčelar* počeo je izlaziti u Srijemskim Kralovcima 1. 10. 1896. Izlazio je do 1914. Budući da je to vrijeme potpune separacije Hrvata i Srba, Srbi su i u pčelarstvu potražili svoje glasilo, napuštajući *Hrvatsku pčelu*.

List je izlazio jednom mjesечно na 20 stranica, i bio je pod zaštitom patrijarha Georgija Brankovića. Glavni urednik je bio prof. Jovan Živanović, koji je svoj posao obavljao vrlo dobro, poučno i zanimljivo. List je tiskan u Srpskoj manastirskoj štampariji. Prodorni J. Živanović uspio je osnovati “Srpsku pčelarsku zadrugu”, udomiti je u Rumi 1902. kada je izgrađen Dom zadruga, čiji je organ postao *Srpski pčelar*.

List se pokušao držati dalje od politike, pa su tako udruženim snagama hrvatski i srpski pčelari u Vukovaru 15. 10. 1901. održali zajednički kongres. Sljedeći je zakazan u Zemunu, ali su se prije održavanja kongresa Srbobranovi junaci razmahali programima koji su navještali smrt hrvatskog naroda u 20 st, na što je odgovoreno demonstracijama. Ti su događaji spriječili održavanje kongresa pčelara.

Srpski pčelar je bio bogata i raznovrsna sadržaja: donosio je članke od iskustva naroda staroga vijeka u pčelarstvu, do populariziranja imena svjetski uglednih pčelara, te sasvim konkretnih naputaka kako treba pčelariti, organizirati pojila za pčele, kako raširiti racionalno pčelarstvo, o medu kao hrani i lijeku. Tu su i “Dopisi” u kojima se rješavaju praktični problemi.

Naravno da je *Srpski pčelar* pazio da dadne dužnu hvalu zaslužnima za razvoj pčelarstva. Kod Srba u Srijmu su to bili posebno arhimandrit manastira Grgetega, Ilarion

¹³⁹ Brankovo kolo, 13.8(25.8)1895,9, Je li vladika Rade spjevao ep Smrt Smail-age Čengića?

¹⁴⁰ Isto, str. 270-274.

¹⁴¹ Isto, 12(24)10.1895,15, Književne beleške

Ruvarac, čijim je zalaganjem još 1878. podignuta katedra na bogosloviji iz pčelarstva. Učeni je iguman želio formirati generacije mladih svećenika koji će u svojim župama biti primjer narodu da prihvati pčelarstvo kao jedan od izvora svoje egzistencije. U svećenicima su svi morali naći pouzdane savjetnike i učitelje. Najveću i najsigurniju zaštitu stekla je ova dražesna i korisna životinja kad je Sveti Sinod odlučio da pčelarstvo bude obvezatan predmet u Srpskoj pravoslavnoj bogosloviji u Karlovcima.¹⁴²

Srpski pčelar je vrlo informativan list. Redovito prati razvoj pčelarstva u Hrvatskoj. Iz njega doznajemo da je najveći broj košnica bio u Srijemskoj županiji gdje je pčelarstvo bilo i najrazvijenije u Hrvatskoj, a najmanji broj u Modruško-riječkoj županiji. S obzirom na broj pučanstva Srijemska županija je prednjačila: na 1.000 stanovnika bilo je 67 košnica, u Požeškoj županiji 54, a najmanje u Zagrebačkoj (32) i Modruško-riječkoj (27). Na 1 km² najviše je košnica bilo u Varaždinskoj županiji (5,1), Srijemskoj (3,7), a najmanje u Modruško-riječkoj i Ličko-krbavskoj.¹⁴³

Narodnost (1902-1903)

List je počeo izlaziti najprije u Pančevu 13. 4. 1897. pod uredništvom Toše Bekića, čovjeka koji je odavno napustio svoje mladenačke političke ideale i od žestokog opozionalca postao strastveni branitelj oportunističkoga Kikindskog programa. Da bi osigurao bolju komunikaciju, stekao više čitatelja, da bude bolje obaviješten, Bekić je morao potražiti prikladniji centar od Pančeva. Stoga se početkom studenog 1902. preselio u Zemun.¹⁴⁴ List je tiskan u tiskari Jovana Pulje. Za svoju je dužnost smatrao da prati i podupire rad bana Khuena i Ugarske vlade. Za te usluge od 1. 1. 1903. dobivao je povećanu subvenciju s 1.500 for na 3.000 For godišnje. Ugarska vlada je bila toliko zadovoljna Bekićevim radom da se planiralo premjestiti list u Budimpeštu i pretvoriti ga u dnevnik, ali se odustalo upravo zato što vlada nije imala ni jedan drugi list u Hrvatskoj na srpskom jeziku osim *Narodnosti*. Mađarska vlada je Bekića obasula mnogim privilegijama (između ostalog imao je besplatnu kartu). Zadužila je općine da kupuju list, austro-ugarski ministar financija i upravitelj Bosne i Hercegovine, baron Burian predplatio se na *Narodnost*, a za Bosnu i Hercegovinu uzimao 1.000 primjeraka. Koliko god bio mio vladi, toliko je bio nepopularan u narodu. U samom Zemenu imao je tek 8 predplatnika. U povjerljivim pismima ministru predsjedniku pisao je da su mu novine nepopularne jer se bori protiv velikosrpske politike u Srijemu i Ugarskoj u duhu mađarske državne ideje.¹⁴⁵

Narodnost je bila dobro uređivan list koji je pratio sva aktualna kretanja. Tako je predstavljen i čuveni zbor radikala u Novom Sadu 25. 9. 1902. s kojega su se tražile personalne promjene u Hrvatskoj vladi i prijetilo da će "srpski narod u Hrvatskoj i Slavoniji ustavnim putem zatražiti drugu državno-pravnu osnovu." Rezolucije su dakle činile odgovornim vladu, za demonstracije a time i bana. *Narodnost* je ovu prijetnju smatrala nepotrebnom i ekstremnom, jer zbor nije ni od koga ovlašten, a "za tu tešku obedu" nema dokaza. Zbor je morao biti nadstranački, narodni da bi imao legalitet i ozbiljno tražio osudu ekscesa i njihovih začetnika, moralnu i materijalnu satisfakciju te

¹⁴² Srpski pčelar, 1.10.1896,1, Pčela pod zaštitom svete Srpske pravoslavne crkve

¹⁴³ Isto, 1.1.1902, 4, Stanje pčelarstva u Hrvatskoj i Slavoniji prema statističkim podacima

¹⁴⁴ V. Krestić, Istorija srpske štampe, n. dj., 414

¹⁴⁵ Isto, 417.

garancije za budućnost. Kako se to nije moglo ostvariti, *Narodnost* je u neuspjehu zbora vidjela “tešku bolet ovostranog srpskog naroda.”¹⁴⁶ List je zahtjevao da se protiv sličnih događaja, ugrožavanja srpske imovine i demonstracija moraju za budućnost pronaći sve “ustavne garantije”, koje moraju osigurati Vlada, Sabor, Srpski klub i Narodna stranka.¹⁴⁷ Spomenimo usput da *Narodnost* ni jednom riječju ne piše o razlozima tih demonstracija. *Srbobran* je ostavljen po strani kao da nije bio povod ničemu.

Isto tako postupila je Khuenova Narodna stranka na sjednici i u proglašenju 6. listopada 1902. Osudila je demonstracije, željela slogu Hrvata i Srba, pozvala sve svoje članove da porade da se nemili događaji što prije zaborave, predložila je da se u Saboru donese odluka o nadoknadi štete. Ali glavni krivac za događaj nije ni spomenut. *Narodnosti* je i ovaj proglas bio nedovoljna osuda demonstirana, pa je komentirala “da od mršava mesa mora biti i mršava čorba.”¹⁴⁸ No, s takvim proglasom nije mogla biti zadovoljna ni hrvatska opozicija, budući da je *Srbobran* desetljećima usred Zagreba, i ne samo on, do krajnjih granica strpljivosti provocirao hrvatsku javnost, a da vlasti nisu našle za potrebno nikada reagirati. Prema tome, demonstracije se nisu mogle promatrati izolirano od ovih činjenica, kao što je to činila Narodna stranka i *Narodnost*. Antisrpski izgredi 1902. su izraz sukoba različitih nacionalno državnih koncepcija. Svu štetu (51.074 kr) Zagrebčani su morali nadoknaditi povećanjem općinskog nameta za 3,5%, koji se pod prijetnjom ovrhe morao ubrati.¹⁴⁹ Poslije demonstracija odnosi su bili dugo vrlo zategnuti, tako da su hrvatska kulturna društva i institucije (Glazbeni zavod, Hrvatsko pjevačko društvo Kolo) uskraćivali svoje prostore za svetosavske besjede i druga srpska slavlja. “I da ova jadna slika bude potpuna pomalja se u isto doba iz svoje smrdljive kaljuge gnusna semitska nakaza i na svoja 'valava neoprana usta sme da dovikne rođenoj braći hrvatskoj: 'A zar su im se već osušile suze od lanskih septembarskih događaja? Zar se više ne tuže nego im je do tanca?’” Očito je ta “gnusna semitska nakaza žvalavih neopranih usta”¹⁵⁰ bilo Hrvatsko pravo.

Od drugih zanimljivijih događaja *Narodnost* prenosi posjet srpskog kralja manastiru Krušedolu 12. 2. 1903. “panteonu ovostranog Srpstva” da se pokloni na grobu svojega oca. Na peronu u Zemunu kralja je dočekala i pozdravila cijela svita odajući sve počasti vladaru, koje su za takve zgode predviđene. Srpskog monarha na francuskom je pozdravio ban Khuen-Héderváry, koji se u pozdravnom govoru trudio da ne spomene ime Kraljevine Hrvatske i Slavonije na čijem tlu je gosta primio. Izrazio je zadovoljstvo da može “na međi Austro-Ugarske Monarhije” dočekati srpskog kralja i kraljicu i zaželjeti im ugodan boravak “na teritoriju zemlje krune Ugarske.”¹⁵¹ Za svojega boravka u Krušedolu kralj Aleksandar je odlikovao bana “ordenom belog orla I reda”, a župana Petra pl. Jurkovića “ordenom Sv. Save I stepena”.

Činjenica je da je *Narodnost* ime Hrvatska uvijek stavljala pod navodnike i da je time izražavala pretenzije na hrvatske zemlje. U hrvatsko-srpskim sukobima nije tražila nego uvijek sa sigurnošću upirala prstom u krivca. Sve to govori da je *Narodnost* bila isključiv list, jedan od brojnih koji je našu atmosferu činio bolesnijom. Antisemitizam je i njegova karakteristika kao i većine drugih srpskih listova.

¹⁴⁶ *Narodnost*, 19.9.(2.10.)1902, 74, Novosadske rezolucije

¹⁴⁷ Isto, 12.(25.)9. 1902, 72, Na dan zbora u Novom Sadu

¹⁴⁸ Isto, 26. 9.(9.10.)1902, 76, Odluka Narodne stranke

¹⁴⁹ Isto, 20.10.(2.11.)1902,83, Dnevne novosti

¹⁵⁰ Isto, 16.2.(1.3.)1903,14, Ružne pojave

¹⁵¹ Isto, 30.1.(12.2.)1903,9, Put u Krušedolu

Srpski dom (1899)

Prvoga siječnja 1899. u Zagrebu se pojavio novi srpski list *Srpski dom* s podnaslovom *List za zabavu, pouku i književnost*, pisan ćirilicom i na srpskom jeziku. Bivši urednik *Srpskog zabavnika*, Dušan Rogić pokušao je ponovno pokrenuti list u kojem bi se zabavom i poukom mobilizirala srpska svijest. List je izlazio dva puta mjesečno (1. i 16. u mjesecu), s godišnjom pretplatom 4 for za Austro-Ugarsku i Bosnu i Hercegovinu i 10 din za Srbiju i Crnu Goru. Uredništvo je bilo u Gundulićevoj 14.

Iskustvo koje je stekao na *Srpskom zabavniku*, Rogić je primijenio i ovdje. Donosio je puno pjesama, pripovijetki iz povijesti i života Srbije, Listak (s kratkim pričama), pokoju raspravu (Značaj i zadatak književnosti) i književnu kritiku (Amo tamo po književnosti). U Književnim novostima nastojao je pratiti aktualnosti objavljene ponajprije u srpskoj književnosti.

No već nakon mjesec dana urednik je sa žaljenjem konstatirao da se odazvao mali broj predplatnika, pa je naprije pokušao potaći interes nagrađujući predplatnike svojim knjigama. Nije se ustezao ni od preklinjanja: “pomozite sada očinjeg vam vida”, ni od potrage za spletkarima sunarodnjacima koji poduzimaju sve “samo da 'Srpski dom' razore.” Tko su ti “vuci u jagnjećoj koži” koji “niču tamo gde ih srpska ruka ne seje”,¹⁵² urednik nam nije imao vremena otkriti. Već nakon četvrtog broja *Srpski dom* je prestao izlaziti.

Za ovoga kratkoga vijeka list se predstavio kao izrazito nacionalistički, toliko nacionalno obojan, da se moramo čuditi njegovom kratkom vijeku. Očito su mu vijek skratili oni kojima nije odgovarao jedan konkurenski list s takvim nacionalnim nabojem. Uz to, čitalačka publika bila je premala da bi bilo mjesta za više listova sličnoga profila.

Kao što rekosmo, u ovom listu nalazimo istu ikonografiju, zastupljena je ista hagiografija koju nalazimo u svim drugim srpskim listovima, prije svega kult Kosova. Kosovo više nije samo mjesto, teritorij, Kosovo je molitva, duhovna snaga, inspiracija, dom svih domova, pa kad se pita “gde je srpski dom?” pjesnik odgovara:

“Gde Kosovo ono tužno,
Gde je srpsko carstvo palo,
Gde pogibe car – Lazare,
Gde nam sunce pomrčalo,
Gde padoše sokolovi,
Gde stekoše večne slave,
Gde se Srbin kleo verom,
Da će svetit' njine glave,
Gde se uvek srpski zbori,
Srpski diše dušom svom,
Gde je vera, gde je nada –
Tu je srpski dom.”¹⁵³

¹⁵² *Srpski dom*, 16.2.1899,4, Rušioci Srpskog doma

¹⁵³ Isto, 1.1.1899,1, Gde je srpski dom

List je izlazio u Zagrebu u glavnom gradu Hrvatske, ali nije pokazivao ni najmanji interes za sredinu u kojoj je podignut. Sva njegova mašta okrenuta je Srbiji, sve njegove pripovijetke su iz života Srbije, ona je sveta zemlja prema kojoj su usmjerene njegove misli.

Zusammenfassung

Überblick der serbischen Verlagstätigkeit in Kroatien (1883-1903)

Mit diesem Beitrag wird eine detailliertere Auskunft über die serbische Verlagstätigkeit in der Zeit 1883-1903 gegeben. Der Beitrag umfasst Zeitungen, Broschüren, Geschichtsbücher, Kalender, und auch religiösen Druck und Literatur, in jenem Mass, in welchem dies zur Schlussfolgerung und Annäherung an das allgemeine Ziel dienen konnte: nämlich der Forschung der tatsächlichen Lage von Serben in Kroatien in dieser Zeitperiode.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RAD OVI

32-33

ZAGREB 1999.-2000.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Neven Budak

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Maticka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5. X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica

Iva Makvić

Prijevod sažetaka

Marina Denona-Krsnik (njemački)

Ivo Goldstein (engleski)

Tisak

KRATIS, Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u srpnju 2001. godine

Naklada

300 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 32-33

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. - Zagreb

: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta,
1999.-2000. – 520 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X